

Ex Tempore, Nijmegen 30 (2011) 1

Ex Tempore

Nijmeegse helden

Ex Tempore

Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen

Ex Tempore

Hoofredacteur:
Sebastiaan Scheepers

Redactie:
Jeroen Arts
Kor Bosch
Liesbeth Claes
Wouter Egelmeers
Wim de Jong
Jan Kuijs
Lauren Lauret
Thijs de Leeuw
Jan Maas
Erika Manders
Wim van Meurs
Lize Noorda
Joost van den Oever
Cees Roffelsen
Joost Rosendaal
Sebastiaan Scheepers
Daniëlle Slaatjes

Eindredactie:
Sebastiaan Scheepers
Wouter Egelmeers

Lay out:
Joost van den Oever

Druk:
Publisher Partners

Jaargang 30 (2011), afl. 1
ISSN 1566-1717
Ex Tempore verschijnt driemaal
per jaargang.

Ex Tempore wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/geschiedenis/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), J. Arts (secretaris), dr. D. Slaatjes (penningmeester), Lize Noorda en Cees Roffelsen (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. P.M.M. Klep, Mw prof. dr. M.E. Monteiro, Mw prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, Mw prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2008) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2010: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op giro-rekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2011

Inhoud

- **Redactioneel**
- *Lotte Jensen*
Heldenverering in Nederland 5
- *Peter Rietbergen*
Karel de Grote 12
Nijmegen, Aken, Rome - en Europa
- *Joan Hemels*
'Dobbelman schrikt nergens van' 17
Méér dan een reclameleuze? Verdienstelijk en dienstbaar ondernemerschap van vader op zoon
- *Lennert Savenije*
Jan van Hoof was geen held. Maar laat hem in het openbaar bestaan. 27
- *Johan Oosterman*
Verzonnen helden 35
Nijmegen als decor voor Mariken en de Zwaanridder
- *Joost Rosendaal*
Johannes van 't Lindenhout 41
Vader van 20.000 kinderen
- *André Stufkens*
Joris Ivens (1898-1989) 49
- *Anne-Marie Mreijen*
Held van de sociaal-democratie? 58
Marinus van der Goes van Naters (1900-2005)
- *Marit Monteiro en Chris Dols*
Moed en martelaarschap, of: 63
Hoe Edward Schillebeekx (1914-2009) uitgroeide tot moderne geloofsheid
- *Harry Knipschild*
Ferdinand Hamer (1840-1900) 74
Een held in de Chinese missie
- *Sanne van Poppel*
'Hier stond Claudius.' 80
Julius Civilis als Nijmeegse held
- *Peter van der Heiden*
Ien Dales 87
Een Arnhemse held in Nijmegen

Redactioneel

Alles heeft een geschiedenis, zo ook dit tijdschrift. In september 1981 verschijnt het eerste nummer van Ex Tempore. Na de fusie met Verleden Tijd Schrift (waarin opgenomen Vlogschrift) ontstaat in 1999 ET•VT. Hoewel de naam wellicht nog een zekere tweedeling zou kunnen suggeren (ET staat immers voor Ex Tempore en VT voor Verleden Tijdschrift), bestaat de redactie in de praktijk uit zowel studenten als stafleden. De redactie heeft ervoor gekozen om de gesuggereerde tweedeling op te heffen en weer terug te keren naar de titel van de eerste voorganger van ET•VT: Ex Tempore.

Deze verandering is vooral een naamswijziging, en qua inhoud verandert er weinig. De blik zal vooral gericht blijven op Nijmeegse geschiedenis en historisch onderzoek dat aan de Radboud Universiteit wordt verricht. Om de naamswijziging extra luister bij te zetten, is dit 'eerste' nummer van Ex Tempore gewijd aan Nijmeegse helden – in de breedste zin van het woord. Jan van Hoof is een naam die snel zal vallen als er gevraagd wordt naar een Nijmeegse held, al legt Lennert Savenije in zijn bijdrage uit dat de werkelijkheid een stuk genuanceerder ligt.

Het lijstje van Nijmeegse helden is eenvoudig uit te breiden tot een flinke waslijst met uiteenlopende illustere stadsgenoten. Met *usual suspects* als Julius Civilis, Karel de Grote en de al genoemde Jan van Hoof, maar ook met personen die misschien ten onrechte verdwenen zijn uit de publieke herinnering van Nijmegen. Wie weet tegenwoordig bijvoorbeeld nog wie Johannes van 't Lindenhout was?

'Heldendom is tijdgebonden en veranderlijk,' stelt Lotte Jensen dan ook terecht in haar inleiding bij dit nummer. Want welke Nijmegenaren zullen over pakweg vijftig jaar nog als held worden bestempeld en vereerd? De tijd zal het leren. In deze Ex Tempore vindt u in ieder geval artikelen die gewijd zijn aan Nijmegenaren die anno 2011 als Nijmeegse held kunnen worden beschouwd. Wij wensen u veel leesplezier.

• De redactie

Lotte Jensen

Heldenverering in Nederland

Wie zijn vandaag de dag de helden van Nederland? Deze vraag laat zich niet eenvoudig beantwoorden, maar een begin van een antwoord vinden we in de uitslag van de verkiezing van de Grootste Nederlander aller tijden uit 2004. Zo luidde de uitslag:

- 1) Pim Fortuyn
- 2) Willem van Oranje
- 3) Willem Drees
- 4) Antoni van Leeuwenhoek
- 5) Desiderius Erasmus
- 6) Johan Cruijff
- 7) Michiel de Ruyter
- 8) Anne Frank
- 9) Rembrandt van Rijn
- 10) Vincent van Gogh

Het eindresultaat werd door velen onthutsend gevonden: hoe was het mogelijk dat Pim Fortuyn op de eerste plaats was beland, terwijl Willem van Oranje het moest doen met een tweede plek? Commotie was er ook rondom de nationaliteit van Anne Frank: was zij niet Duitse van geboorte? Hoorde zij dan wel thuis op deze lijst? En wat deed een voetballer, Johan Cruijff, eigenlijk in de top tien?

Hoe triviaal deze verkiezing van de grootste Nederlander ook mag lijken, in de kern bevat zij alle elementen die typerend zijn voor heldenverering in het algemeen. Ten eerste hangt om helden vaak een waas van politieke controverse. Helden zijn vaak personen die een bepaald politiek ideaal vertegenwoordigen of om politieke redenen zijn omgebracht. Denk aan internationale grootheden als Mandela, Obama, Che Guevara en Ghandi. Op de Nederlandse lijst valt Willem van Oranje beslist in de categorie 'politieke held': hij vertegenwoordigde het ideaal van gewetensvrijheid en werd om politieke redenen omgebracht. Ook Pim Fortuyn behoort – hoe controversieel zijn uitverkiezing ook was – tot deze groep. Voor sommigen was hij een held, omdat hij zich tegen het Haagse establishment keerde. Dat hij vermoord werd, deed zijn ster alleen maar verder rijzen. Ten tweede zijn heldenverering en nationale identiteit nauw met elkaar verbonden. Veel personen staan op deze lijst omdat ze vermeende Nederlandse eigenschappen zouden bezitten, zoals vrijheidsliefde (Willem van Oranje), tole-

rantie (Erasmus) en eenvoud (Cruijff). Ten derde behoren vrouwelijke helden tot een minderheid slechts één staat er op deze lijst. Dat komt doordat we heldendom associëren met gedrag en daden die als typisch mannelijk worden beschouwd. Als we denken aan grote helden, dan denken we vooral aan krijgshelden, zeehelden, staatsmannen en wetenschappers en dat zijn domeinen die, tot op de dag vandaag, door mannen gedomineerd worden. Een laatste observatie: heldendom is tijdgebonden en veranderlijk. Als we een zelfde soort verkiezing aan het begin van de negentiende eeuw zouden hebben gehouden, dan zou de uitslag er beslist anders hebben uitgezien. Hoge noteringen zouden er zijn voor Albrecht Beilinc, Jan van Speijk en Kenau Hasselaar, maar hoeveel mensen kennen deze historische figuren nu nog? Hooguit een handjevol historici en neerlandici.

Tegenwoordig hebben we niet zoveel op met nationale heldenverering. Na de Tweede Wereldoorlog is heldenverering in een dubieus daglicht komen te staan, doordat we ons bewust zijn geworden van de gevaarlijke uitwassen ervan. Ook het 'polderdenken' en het kleinschalige karakter van de Nederlandse samenleving lijken een heroïsche cultuur in de weg te staan. We zijn dan ook geneigd de verkiezing van de grootste Nederlander af te doen als een exotische uitwas van onze hedendaagse *Idols*-cultuur. Elke dag worden er wel nieuwe sterren geboren op televisie.

Toch lijkt de vaderlandse held terug van weggeweest in het publieke domein. Want behalve de verkiezing van de grootste Nederlander waren er nog meer publieksactiviteiten. Zo trokken bezoekers in 2006 massaal naar het theater om de musical *Rembrandt* te zien en in 2007 werden tal van evenementen georganiseerd om de vierhonderdste geboortedag van Michiel de Ruyter te herdenken. Verder heeft zich een explosie aan nieuwe canons voorgedaan: nationale en regionale heldengalerijen zijn als paddenstoelen uit de grond geschooten. Iedere zichzelf respecterende provincie of stad heeft tegenwoordig een eigen canon van historische personen en gebeurtenissen. Het thema fascineert kennelijk veel mensen en voorziet in een behoefte.

Voor het ontstaan van nationale heldenverering moeten we terug naar de negentiende eeuw. Hoewel ook in de eeuwen daarvoor al helden werden vereerd, neemt de bejubeling van nationale helden in de negentiende eeuw exponentieel toe.¹ Voor de Nederlandse context is het jaartal 1798 cruciaal: toen werd de eerste grondwet ingevoerd, ofwel de Staatsregeling voor het Bataafse Volk.

¹ Voor een Europees overzicht over negentiende-eeuwse heldenverering, zie: *Mythen der Nationen: ein europäisches Panorama. Herausgegeben von Monika Flacke* (München/Berlijn 1998). Daarin is ook een bijdrage van Henk Slechte opgenomen met de vijf meest herdachte helden in het negentiende-eeuwse Nederland (223-247). Zie voor de Nederlandse situatie ook: Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008).

Nederland werd daarmee formeel een moderne eenheidsstaat. De staat begon zichzelf vanaf dat moment als de belichaming van een nationale identiteit te zien en daar hoorde een roemrijk verleden bij.

Met name de Franse Tijd heeft de nationale heldenverering een belangrijke impuls gegeven. Tussen 1806 en 1813 stond Nederland formeel onder Frans gezag. Van 1806 tot 1810 zwaaide koning Lodewijk Napoleon, een broer van Napoleon Bonaparte, de scepter. In juli 1810 moest hij aftreden en werd het land ingelijfd door de Fransen. Tussen 1810 en 1813 was het land formeel onderdeel van het Franse keizerrijk. Hoewel historici er doorgaans van uitgaan dat het Nederlandse volk zich nauwelijks verzette tegen de Franse bezetters,² laat de literatuur uit deze tijd een geheel ander geluid horen. Bekende schrijvers als J.F. Helmers, H. Tollens, J. Kinker en C. Loots keerden zich onomwonden tegen de Fransen en riepen hun medeburgers op tot verzet. Maar ook minder bekende auteurs lieten hun stem horen, zoals A. Loosjes, M. Westerman, C. van der Vijver, C. van Marle en A. Simons. Uit recent onderzoek is gebleken dat de hoeveelheid 'verzetsliteratuur' veel omvangrijker was dan tot nu toe verondersteld werd.³

Twee thema's domineren in het werk van deze verzetsauteurs: de Nederlandse taal en de vaderlandse geschiedenis. Beide werden als een bindmiddel van de natie beschouwd. De taal vormde als het ware de ziel, het kloppende hart van de natie. In zijn gedicht *De Hollandsche taal* maakte Cornelis Loots duidelijk dat de moedertaal het kernelement van de vaderlandse identiteit vormde: wie zijn taal in ere hield, bewaakte ook het heil van de natie. Hij droeg het gedicht eind 1810 voor in verschillende letterkundige genootschappen en riep ook zijn collega-dichters op tot verzet:

Op, Neêrlands zonen! Op dan, helden!

Met wapenen van vernuft omgord;

Gij, die nog nooit in lettervelden,

Voor sterker' vijand schoot te kort:

O, HELMERS! KINKER! op, o koren

Van barden! doet den veldkreet hooren!

² Een uitzondering vormt het werk van Johan Joor, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1808-1813)* (Amsterdam 2000).

³ Lotte Jensen, 'Verzetsliteratuur en nationale identiteit, 1806-1813', in: Nele Bemong, Mary Kemperink, Marita Mathijssen en Tom Sintobin (eds.), *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland* (Hilversum 2010) 117-134.

Op, TOLLENS, steek de krijgstrompet:
Een' strijd, zoo groots als deez' begonnen,
Is meer dan half dien strijd gewonnen,
Is reeds de kroon op 't hoofd gezet.⁴

Loots stelde dat dichters de morele plicht hadden zich tegen de vijand te keren en dat zij een uiterst krachtig wapen in handen hadden: de literatuur.

Ook de geschiedenis was een belangrijk thema in de verzetsliteratuur. Een gedeeld, roemrijk verleden verhoogde immers het vaderlandse bewustzijn en daarmee het gevoel van onderlinge verbondenheid. Het bekendste verzetsgedicht is *De Hollandsche natie* (1812) van de Amsterdamse dichter Jan Fredrik Helmers. In dit ruim drieduizend verzen tellende gedicht bezingt Helmers alle hoogtepunten uit de vaderlandse geschiedenis. Met veel gevoel voor retoriek betoogt hij dat geen ander volk een roemrijker verleden heeft dan het Nederlandse. Een stoet aan helden passeert de revue om die bewering te staven, onder wie Michiel de Ruyter, Willem van Oranje, Abel Tasman, Joost van den Vondel, Herman Boerhave, Hugo de Groot en Christiaan Huygens. Geen dapperder, artistieker en ondernemender volk dan het Nederlandse, zo luidde de boodschap. Helmers was er zozeer op gebrand een eenheidsgevoel uit te dragen, dat hij zelfs twee aartsvijanden uit het verleden, prins Maurits en Van Oldenbarnevelt, gebroederlijk naast elkaar liet plaatsnemen in het 'zalig zielenwoud'.

De bejubeling van het vaderland nam een nog hogere vlucht toen het land in 1813 weer onafhankelijk werd. In tal van gelegenheidsgedichten en lierzangen werd de komst van koning Willem I begroet. Zijn heldenstatus groeide rap, zoals blijkt uit deze lofzang uit de *Liederen voor en door Vrienden van Vrijheid, Vaderland en Oranje* (1814):

Wij willen voor Oranje leven,
Hij is de steun van 't vaderland;
Hij heeft ons van den dwang ontheven,
Hij is de kracht van d'eendragtsband.
Hij is uit Neêrlands bloed geboren;
Hij is in Holland opgevoed;

⁴ Cornelis Loots, *Gedichten* 4 (Amsterdam 1816-1817) 80.

Hij is tot Vorst door ons verkoren;
Hij kent de kracht van 't Hollandsch bloed.⁵

Overall doken parallellen op met die andere Vader des Vaderlands: Willem van Oranje. In toneelstukken over de vaderlandse geschiedenis werd de jonge koning op één lijn gesteld met de opstandsleider uit de Tachtigjarige Oorlog. Moeiteloos werden de patriotse en Franse breuken in de vaderlandse geschiedenis uit het collectieve geheugen gewist en vervangen door een Oranjegekleurde visie op het verleden.

De jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) laten een explosieve toename van vaderlandslievende literatuur zien. Het wemelde van de gedichten en verhalen over vaderlandse helden en roemrijke episodes uit het vaderlandse verleden. In iedere almanak stond wel een portret van een beroemde voorouder, elke dichtbundel telde standaard meerdere lofzangen op een vaderlandse held of heldin. Vaderlandsliefde en heldenverering behoorden in feite tot de habitus van iedere schrijver in deze periode.

Deze alomtegenwoordige cultivering van het nationale verleden bereikte een hoogtepunt in 1830, toen de Belgische Opstand uitbrak. Opnieuw moest de natie haar veerkracht bewijzen, opnieuw stond de toekomst op het spel. 'Het regende, ja 't hagelde gedichten', zoals Jacob van Lennep het treffend verwoordde.⁶ Met name één man werd naar voren geschoven als het nieuwe boegbeeld van de natie: Jan van Speijk (1802-1831). Zijn ster steeg in korte tijd naar ongekende hoogte, omdat hij zijn kannoneerboot op 5 februari 1831 in de haven van Antwerpen had laten ontploffen. Hij wilde zo voorkomen dat hij in handen van de Belgische vijand zou vallen. Deze daad van zelfopoffering werd tot mythische proporties opgeblazen en alom bejubeld. De Rotterdamse dichter Adriaan van der Hoop wijdde bijvoorbeeld een 'vaderlandse romance' aan Van Speijk en stelde hem op één lijn met de grote zeehelden van weleer:

God dank! Nog vloeit het Hollandsch bloed
Den Zeeman onbesmet door de aderen;
Nog tooit hem de onverwinbre moed,
Die 't sieraad was der vroomen vaderen:

⁵ Geciteerd in: E.J. Krol, "Verdienste blinkt op Neêrlands troon". Gelegenheidsgedichten rond de komst van koning Willem I'. *De negentiende eeuw* 23 (1999) 1, 23-35, aldaar 23.

⁶ Geciteerd in: Peter van Zonneveld, 'De Belgische Opstand en de Nederlandse literatuur'. *De negentiende eeuw* 5 (1981) 4, 200-213, aldaar 201.

Nog is hij door zijn leeuwenaart

DE RUITER, TROMP EN ZOUTMAN waard!⁷

Rondom Van Speijk ontstond een ware cultus met idolatrische trekken. Er werden tal van lierzangen, gedenkplaten, borden, munten, herinneringsbekers en prenten geproduceerd. In Egmond aan Zee werd zelfs de plaatselijke vuurtoren tot nationaal gedenkm monument voor Jan van Speijk omgedoopt.⁸

De ontploffing voor Antwerpen van kanonneerboot nr 2 onder commando van Jan van Speijk, 5 februari 1831. Schilderij van Martinus Schouman (1832).

Na 1840 nam de verering van Van Speijk snel af en raakte hij in de vergeetelheid. De verheerlijking van het vaderlandse verleden ging intussen lustig door, in schilderstukken, standbeelden, papieren monumenten (edities), proza en poëzie. Maar gelijktijdig doken er vanaf de jaren 1850-1860 ook steeds meer kritische geluiden op. Heftige kritiek kwam er bijvoorbeeld van Multatuli op de gang van zaken in de koloniën. Tegenover de eenzijdige bejubeling van de Nederlandse grootheid plaatste hij een heel ander zelfbeeld. *De Hollandsche*

⁷ Adriaan van der Hoop Jr., *De kanonneerboot; Vaderlandsche Romance* (Rotterdam 1831) 5.

⁸ Zie voor de cultus rondom Van Speijk: Frits Rovers, *'Dan liever de lucht in!' Jan van Speijk en de Belgische Opstand* (Hilversum 2000).

natie viel definitief uit de gratie, mede omdat Helmers het koloniale verleden van Nederland al te eenzijdig bejubelde: hoe durfde hij te schrijven dat er geen vuiltje bloed aan Neêrlands handen kleefde? Ook historici namen een steeds kritischere houding aan. IJverig doken ze de archieven in om na te gaan wat er nu eigenlijk klopte van al die mythes rondom beroemde voorouders. Al snel vielen Albrecht Beilinc en Kenau Hasselaar van hun sokkel. Feit en fictie werden zorgvuldig ontrafeld, de heldenverhalen werden van hun mythische proporties ontdaan.

Dan hadden fictieve helden het gemakkelijker. Zij waren volledig verzonnen en niet terug te voeren op bestaande personen. Ook van dit type helden werden er heel wat geboren vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw. Denk bijvoorbeeld aan Sara Burgerhart (uit de gelijknamige briefroman van Betje Wolff en Aagje Deken uit 1782) of Maurits Lijnslager (uit de vaderlands-historische roman van Adriaan Loosjes uit 1808). Zij hadden weliswaar geen grote wapenfeiten op hun naam staan, maar ze blonken wel uit in oprechtheid, deugdzaamheid en vaderlandsliefde. Omdat het gewone burgers waren, konden de lezers zich eenvoudig met hen identificeren. En, nog een belangrijk voordeel: het was niet mogelijk deze oer-Nederlanders te 'debunkten', want ze bestonden slechts op papier.

Dat wil echter niet zeggen dat feit en fictie in dit geval wél zonneklaar van elkaar te scheiden waren. Integendeel. Het doel van de schrijvers was immers wel degelijk om effect te sorteren in de maatschappij. De boodschap luidde dat iedere burger zelf een Sara of Maurits moest worden: lezers dienden zich te spiegelen aan deze deugdhelden. Adriaan Loosjes wond er geen doekjes om: hij zag het liefst overal kopietjes van Maurits rondlopen. Voor hem was dat geen fictie, maar een reële optie. Hij was ervan overtuigd dat de Nederlandse volksaard na de bevrijding van de Fransen opnieuw tot volle wasdom zou komen. Zijn boek zou dan volstrekt overbodig worden, want het land zou in dat geval bevolkt zijn met ware Nederlanders: 'Van den uitheemschen smaak tot in den grond genezen / Zal elk zijn levend beeld, zal een MAURITS wezen'.⁹ Fictieve of niet-fictieve helden: het onderscheid bestaat eigenlijk niet. Elke held bestaat bij de gratie van fictie.

Lotte Jensen (1972) is universitair docent Oudere Nederlandse Letterkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2008 verscheen van haar bij Uitgeverij Vantilt De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw.

⁹ A. Loosjes, *Het leven van Maurits Lijnslager. Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de 17e eeuw* dl 1 (Tweede druk: Amsterdam 1814) viii.

Peter Rietbergen

Karel de Grote

Nijmegen, Aken, Rome - en Europa

Wie over Europa leest, komt Karel de Grote tegen, ja, struikelt over artikelen, monografieën en overzichtswerken waarin hij "Vader van Europa" wordt genoemd. Doch lang voordat ik wist dat Karel dit vaderschap in de schoenen geschoven werd, en zelfs voordat Europa voor mij méér was dan een deel van de wereldkaart, fascineerde hij mij al.

Misschien was het die schoolplaat van Cornelis Jetses uit 1917, die hem toont als de bebaarde, wijze vorst die omringd door familie en hof eenieder tot ijverig leren aanspoort. Een plaat die, dat weet ik nu, opvallend betrouwbaar is in zijn historische details – wellicht op de baard na... Misschien was het 't *Roelantslied*, dat ik toen nog niet las als een literair belangrijke tekst, doch gewoon als een spannend jongensverhaal, evenals *Karel ende Elegast* en *De Vier Heemskinderen*. Kortom, Karels naam riep beelden op die ook gevoed werden door de epische films die in de jaren 1960 in de Westerse bioscopen draaiden – de Middeleeuwen à la Hollywood.

Noch de middelbare school, in die jaren, noch in de vroege jaren 1970 de universiteit – beide bracht ik door in Nederlands enige Karelstad, Nijmegen – veranderden veel aan dat beeld. Allengs bedacht ik, hoe mooi het zou zijn om ooit het script te schrijven voor een speelfilm over Charlemagne. Maar ja, hoe schrijf je een filmscript als je als methodisch getraind historicus huiverig bent de grenzen tussen feit en fictie te overschrijden?

Toen ik die huiver eenmaal had afgeschud en me bovendien bij het schrijven van mijn *Europe: A Cultural History* (1998; 2006) in wat modernere studies over Karel ging verdiepen, nam de fascinatie slechts toe, en daarmee het besef dat ik méér moest weten alvorens me aan een scenario te wagen. Ik besloot een boekje over Karel te schrijven – nog geen Nederlands historicus had dat gedaan. Zou het niet mooi zijn, als een Nijmegenaar dat deed?

Immers, wie Nijmegen zegt, zegt: Valkhof – ooit een van Karels paltsen. Echter, al is van dat 'paleis' niets bewaard gebleven, meer dan een grotendeels houten hereboerderij met wellicht een stenen koningshal zal het niet geweest zijn. Op het Valkhof staat, achthoekig, een kapel – maar helaas dateert die van lang na Karels tijd. Toch noemt de stad zich, behalve 'oudste stad' van Nederland, ook Karelstad. Gegeven die burcht, en Karels vier gedocumenteerde bezoeken eraan – overigens door minstens één onderzoeker als onbewijsbaar afgedaan

– is dat niet onjuist. Desniettemin moet een historicus vaststellen dat Nijmegen toe-eigening van de grote keizer niet met een groots historisch verhaal kan worden onderbouwd.

Wie meer van Karel wil weten, gaat naar de dom te Aken, ooit zijn kapel. Daar komen tijd- en ruimtelijnen samen die de 'culturele geografie' van Karels wereld markeren, een wereld waarin Nijmegen een belangrijke grensstad was. Maar om de contouren te ontwaren van wat veel later Europa wordt, is meer nodig dan kennismaking met dit bijzondere gebouw. Behalve lezen in de schaarse bronnen uit Karels tijd en in de interpretaties van latere (kunst)historici en archeologen, moet men zich Karels droom voor de geest halen, de droom van een paleis-en-kerk waarin zich de macht zou manifesteren die zijn Frankische voorouders niet hadden durven dromen.

De koning was rond de vijftig toen hij voor het eerst een 'vaste' residentie koos. Vijftig was 'oud', toen. Wellicht was Karel het jaarlijks rondreizen van palts naar palts moe. Aken was befaamd om zijn warme, geneeskrachtige bronnen waarin reeds de Romeinen hun moede ledematen hadden laten rusten. Bovendien lag de stad in het kerngebied van Karels familie. Maar wellicht waren er nog andere redenen! In 794 was Karel opnieuw getrouwd. Al zijn vrouwen tot dan toe hadden hun kinderen tijdens rondreizen moeten baren. Wilde de koning, misschien aangespoord door zijn nieuwe vrouw, Luitgard, mede daarom een vaste woonplaats? Belangrijker nog: in 795 stierf, door Karel betreurd, paus Hadrianus. Leo III trad aan. Wat betekende dat voor de relatie tussen Karel en de Kerk? Moest Karel duidelijk maken dat zijn rijk een waardige opvolger was van het Romeinse en, diensgevolge, een hoofdstad nodig had die imperiale grootsheid uitstraalde?

De meeste investeringen die met Karels Akense bouwpolitiek gepaard gingen, betroffen niet het woongedeelte van het paleis. Reconstructies tonen hoe eenvoudig 's konings behuizing was, zowel naar vroegere, Romeins-imperiale, als naar latere 'Middeleeuwse' en Renaissance-vorstelijke maatstaven. Het merendeel van het geld, dat dankzij de Avarenschat voorhanden was, werd besteed aan de paleiskapel. De constructie, waarschijnlijk gereed in 798, wijst erop dat Karel reeds toen zijn machtspositie wilde tonen op een wijze die de traditioneel-koninklijke oversteeg, dat hij toen reeds dacht aan de keizertitel die hij zich in 800 liet geven.

Het paltscomplex had twee kernen – symbolen van de macht die Karel claimde: wereldlijk en geestelijk. Aan de noordgrens verrees een bakstenen zaal, van 17 bij 44 meter, met drie apsissen. In een ervan stond Karels troon. Deze Germaanse koningshal in de vorm van een Romeinse basilica – de bouwheer kende natuurlijk Constantijns hal in Trier – diende de vorstelijke repre-

sentatie. Een beschrijving van de paleiszaal te Ingelheim suggereert ook voor de Akense ruimte, waarvan niets over is, een decoratie met heersersportretten vanaf het Oude Testament tot Karels eigen voorouders: de visuele genealogie die christelijke vorsten in tijd en ruimte legitimeerde.

Naast de 'aula regia' stond een houten toren, met de keizerlijke privé-vertrekken. Daarvandaan liep een 120 meter lange gang naar de plaats waar aarde en hemel elkaar ontmoetten: de eveneens stenen, zestienkantige kapel, geconstrueerd op basis van een volkomen, heilige maatvoering: 144 voet in lengte: twaalfmaal twaalf. Want twaalf was het sacrale getal, volgens het *Boek der Openbaring* de grondslag van het Hemelse Jeruzalem. Ook andere maten zijn deelbaar door twaalf: de totale hoogte, tot het dak, bedraagt 60 voet. De kern van de kapel was een zuivere achthoek, eveneens met een omtrek van 144 voet. Bovendien werd een achthoek gezien als de oplossing van vierkant en cirkel, aarde en hemel. Vanaf de vloer van de kapel, de aarde, keek men in de koepel naar de hemel. Daar troonde in mozaïeken de verrezen Christus – volgens recenter, ook mijns inziens overtuigender interpretaties verbeeld als het Lam Gods: Karel was afkerig van realistische representaties van het Heilige.

Natuurlijk had Karel in Rome het Lateraanse baptisterium gezien: een octagon waarin volgens de overlevering Constantijn gedoopt was, de eerste christelijke keizer. In Ravenna, Karel eveneens bekend, stonden twee gebouwen met een betekenisvolle maatvoering en ideologie: de achthoekige, Byzantijns-keizerlijke San Vitale, en het tienhoekige-en-cirkelvormige mausoleum van Theoderik 'de Grote', een Germaan zoals de Franken, en bovendien gehuwd met een dochter van koning Clovis, de grondlegger van het rijk dat de Pippiniden later tot het hunne maakten.

Vanzelfsprekend verwijst Karels kerk naar een locatie nog heiliger dan enigerlei heiligdom in Ravenna of Rome: al was de op Constantijns bevel gebouwde Heilig Graf-kerk te Jeruzalem geen octagon maar een rotonde, het visuele effect verschilde weinig van wat gelovigen in Rome en Ravenna zagen.

De 'wereld' benaderde de Akense kapel via een poort die toegang gaf tot een atrium, aan beide lange zijden door arcaden omsloten. Daar verzamelde zich het volk, rond een grote, bronzen pijnappel: wellicht een fontein zoals in het atrium van de Constantijnse St. Pieter. De grafkerk in Jeruzalem had een vergelijkbare voorhof.

De kapel zelf betrad men via een hoge deur, tussen twee torens, elk negenmaal twaalf voet hoog. De begane grond was voorbehouden aan de priesters, de omgang op de eerste verdieping aan de koning en zijn hof – naar het octagon toe afgesloten door bronzen hekken tussen prachtige porfieren, marmeren en granieten zuilen die, nota bene, deels uit Rome en Ravenna waren aangevoerd en de koepel droegen. Op de galerij stond op een verhoging met zes treden een houten troon, recentelijk gedateerd in Karels tijd. Op zo'n troon zat, volgens het

Oude Testament, Salomon, de koning-wetgever, met zijn vader David het Bijbelse voorbeeld dat de geestelijke adviseurs van de Frankische koningen graag aanhaalden, mede om hun eigen rol te benadrukken: waren de koningen van Israël niet door de priesters namens God gezalfd?

Van hieraf overzag Karel een ruimte vol gouden en zilveren, met edelstenen bezette reliekschrijnen, vol zijden gordijnen tussen de zuilen. Van hieraf overzag hij ook, als enige, de drie hoofdaltaren: op de begane grond in de oostelijke, op Jeruzalem gerichte nis het Maria- en daarachter het Petrus-altaar. Twee symbolische keuzes: de kerk zelf was gewijd aan de Heilige Maagd, maar verwees natuurlijk ook naar Rome. Tegenover Karel, op de eerste verdieping, stond het altaar van de Verlosser. Hem die, zoals in het *Boek der Openbaring* staat, alle vorsten van de wereld eer betuigen, blikte de koning rechtstreeks in de ogen. Zo ontmoetten hemel en aarde elkaar en maakte Karel duidelijk dat alleen hij Gods volledige gezag op aarde belichaamde.

Ook hier volgde Karel een voorbeeld. In de vierde eeuw liet Constantijn zich, in zijn Petruskerk in Rome, op een mozaïek afbeelden met die kerk in zijn hand, en het onderschrift: 'Omdat onder U, de Leider-God, de wereld in triomf een nieuwe tijd is ingegaan, heeft Constantijn, de Overwinnaar, deze tempel voor U gebouwd.' Deze 'politieke theologie', waaraan de paus niet te pas kwam, werd door Constantijns opvolgers overgenomen om hun vorstenmacht 'absoluut' te maken. Een latere uitwerking ervan kende Karel eveneens uit eigen aanblik. Het mozaïek in de San Vitale toont keizer Justinianus met de schaal waarop het eucharistisch brood ligt: de koning als priester.

Precies deze pretentie bracht christenvorsten in conflict met hen die meenden dat alleen zij de aangewezen middelaars tussen aarde en hemel waren: de priesters, de bisschoppen en natuurlijk de paus. Het is niet verwonderlijk dat in 796 of 797 de netgekroonde Leo III in zijn Romeinse paleis een mozaïek laat aanbrengen waarop Christus aan zijn plaatsbekleder Petrus de bisschopsstola geeft, en aan Constantijn het *labarum*, de heilige vlag. Petrus op zijn beurt geeft zijn opvolger Leo diens bisschopsstola en overhandigt aan Karel, laatste in de rij, het vaandel dat hem als het ware uitnodigt om voor de Kerk te strijden.

Was Leo zich bewust van de risico's van deze ideologisch geladen 'invitatie'? In de nazomer van 800 kwam Karel naar Rome om hem te redden. De opperpriester was door zijn vijanden fysiek belaagd en bovendien beschuldigd van onzedelijk gedrag. Karel convoceerde, nota bene 'in de grote zaal van [...] paus Leo', de bisschoppen om de zaak te bespreken. De synode liet echter de koning het laatste woord! Karel besloot tot ingrijpen, en zo kon de paus zich handhaven, al moet hij toen beseft hebben dat de boodschap van *zijn* mozaïek in *zijn* zaal niet als vanzelf ook *zijn* politieke realiteit werd. De werkelijkheid was: strijd tussen Aken en Rome, tussen Staat en Kerk. Om een veelheid van redenen, moest Leo de Frankenkoning wel tot keizer kronen. Zoals Karels raadgever Alkuin al in dichtwoorden had geschreven: Aken is, nu Rome zijn grootheid verloren heeft, de nieuwe heilige stad, de stad van de nieuwe David, van Karel. Aken is het nieuwe Jeruzalem...

Wie staat in het Akense octagon, dat door religieus-mystieke, ideologische en machtspolitieke draden verbonden is met de uiteinden van de toenmalige christelijke ruimte en tijd, vergeet de mensenmassa om zich heen, en ziet Karel zitten, op zijn Salomonszetel, daar op de galerij. Velen hebben hem daar, in gedachten, zien zitten.

Adolf Hitler kwam merkwaardig genoeg nooit naar Aken, althans niet als rijkskanselier. Wel had de stad hem in 1933 tot ereburger benoemd. Wel had hij in 1935, tijdens de Neurenbergse Partijdag, Karel onomwonden genoemd als de heerser die, al had hij dan de Saksen afgeslacht, toch de Duitse stammen verenigde en zo de grondslagen legde voor een groter Duitsland. Wel eiste hij, nog in het najaar van 1944, dat zijn generaals Aken koste wat kost zouden verdedigen omdat het Duitslands Karelstad was.

Napoleon kwam naar Aken, hij die zich *expressis verbis* Karels erfgenaam noemde, en dat in zijn propagandapolitiek ook voortdurend duidelijk maakte. In 1898 – toen Frankrijk zich herstelde van de trauma's van de nederlaag tegen Duitsland en wellicht opnieuw droomde van een groter rijk – verbeeldde de Franse schilder Henri Motte op een interessant olieverfdoek Napoleon, in de paltskapel peinzend starend naar de troon van zijn grote voorbeeld, waarop diens zogenaamde keizerskroon ligt. Geen wonder dat de man die heerser van Europa wilde worden overwoog zijn eigen keizerkroning in de Karelstad te organiseren.

Karel IV kwam naar Aken, metterdaad om zich daar, zoals vele Duitse keizers voor en na hem, in de kerk van zijn voorganger en naamgenoot te laten kronen. Bij die gelegenheid schonk hij een kostbaar goud-en-zilveren borstbeeld van Karel, dat moest dienen als reliekhouder voor diens schedel.

Otto III kwam naar Aken en verschaftte zich zelfs, volgens althans één kroniekschrijver, toegang tot de crypte waarin hij Karel, gebalsemd en door schatten omgeven, zou hebben aangetroffen. Een vroom verzinsel, dat echter aangeeft hoezeer de koning-keizer toen al mythische trekken had gekregen.

Het zijn allen lieden die Karel nodig hadden om hun machtspolitieke aspiraties in een telkens veranderende wereld te ondersteunen. Lieden die juist door hun acties vorm gaven aan een wereld die, in de eeuwen erna, de contouren van de onze kreeg. In 2009, toen ik in Nijmegen de laatste hand legde aan *Karel de Grote: vader van Europa?*, ben ik opnieuw naar Aken gegaan en kort daarna ook naar Rome. Op elk van die drie locaties leer ik nog steeds meer over Europa. Maar nog steeds vind ik het spijtig, dat 'mijn' universiteit niet "Karel de Grote-universiteit" heet, zoals, terecht, in 1923 werd voorgesteld. Dan was Nijmegen toch nog iets meer Nederlands Karelstad geweest.

Peter Rietbergen (1950) is hoogleraar Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2009 verscheen van hem het boek Karel de Grote: Vader van Europa?

Joan Hemels

'Dobbelman schrikt nergens van':

Méér dan een reclameleuze? Verdienstelijk en dienstbaar ondernemerschap van vader op zoon

Denkend aan Nijmeegse helden gaan mijn gedachten als niet-Nijmegenaar het eerst uit naar prof. dr. Anno Sjoerd Brandsma, de pater karmeliet met de kloosternaam Titus die een standbeeld heeft gekregen op de campus van 'zijn' Radboud Universiteit. Hij stierf in 1942 in het concentratiekamp Dachau, omdat hij de Duitse bezetters en hun handlangers dwars zat in hun streven de onafhankelijke journalistiek de nek om te draaien.¹ Voor een Nijmegenaar is de student Jan van Hoof misschien de meest aansprekende oorlogsheld, omdat hij in september 1944 de lading explosieven, bedoeld om de Waalbrug op te blazen, onklaar heeft gemaakt.² Ook hij kreeg een standbeeld. Wie op het vroegere terrein van de schoenfabriek Robinson woont, achter café Groenewoud, heeft dankzij een bescheiden monumentje weet van Herman Oolbekkink en zijn drie Nijmeegse collega-politiefunctionarissen. Zij werden vanwege hun verzetswerk door de Duitsers gefusilleerd.³

Persoonlijke voorkeur, in combinatie met enig toeval, kan van invloed zijn op de samenstelling van iemands individuele heldencanon. De factor tijd speelt sowieso een belangrijke rol. Zo is het geen toeval dat de genoemde voorbeelden betrekking hebben op persoonlijkheden die verbonden zijn met de bezettingstijd van '40-'45 waarin ik geboren ben. Met de zeehelden van het type Michiel de Ruyter die een straatnaam hebben gekregen in de wijk waar ik als student heb gewoond, heb ik geen affiniteit. Wel ging ik op zoek naar een pand met een grote tuin in de De Ruyterstraat. Daar begon mijn tot de verbeelding sprekende oud-oom Albertus Hemels samen met zijn echtgenote een melkzaak, toen hij was ontslagen als koetsier, jachtopziener en bosbaas van de familie Dobbelmann.

Niet alle Nijmegenaren zullen weten dat de onopvallende Dobbelmannweg in de buurt van de kerk aan de Groenestraat ligt. De straatnaam is echter geen goede indicatie voor de inschatting van de betekenis van een hele familie met een bepaalde naam voor de stad. De wegen van adviescommissies voor het bedenken van straatnamen zijn immers vaak ondoorgrondelijk. Meer gewicht in de schaal legt het feit dat de familie Dobbelmann uit een bestand van vierdui-

¹ Joan Hemels, *'Als het goede maar gebeurt.'* Titus Brandsma. Adviseur in vrijheid en verzet (Kampen 2008).

² Jan Brabers (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 3: Negentiende en twintigste eeuw* (Wormer 2005) 430-431.

³ Ibidem, 539.

zend namen van grote en kleine ondernemers uit de periode 1850 tot 1950 is gekozen om een plaats te krijgen in een rijk geïllustreerde serie in zes delen. Ze deelt deze eer met slechts 299 andere belangrijke Nederlandse ondernemers en ondernemersfamilies.⁴

Een wijk als lieu de mémoire

In de woonwijk Botten-daal herinnert 'De Dobbelman' sinds 2007 als gerevitaliseerd woon-, werk- en zorgcomplex aan de Nijmeegse ondernemersfamilie. De bijzondere architectuur is geïnspireerd door de oorspronkelijke vormgeving van de zeepfabriek van de familie Dobbelmann.

Het gaat om een *lieu de mémoire* waar een eeuw lang zeepproducten werden geproduceerd. Anders dan de in 1934 ingevoerde bedrijfsnaam Dobbelman NV en de wettelijk gedeponeerde merknaam Dobbelman eindigt de familienaam met een dubbele 'n'. De in Siegburg (Pruisen) geboren stamvader, Johann Peter Dobbelmann (1799-1880), kwam in 1827 naar de stad aan de Waal.

Reclameaffiche van Gebr. Dobbelmann Zeepfabrikanten. Circa 1890-1900.

⁴ Joan Hemels, 'Familie Dobbelmann', in: Joop Visser, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen (red.), *Nederlandse ondernemers 1850-1950. Gelderland en Utrecht* (Rotterdam/Utrecht 2010) 72-85.

Waarom hij juist daar een bestaan als winkelier en handelaar in koloniale waren wilde opbouwen is niet duidelijk. Zijn stap was echter niet uitzonderlijk: in de loop van de negentiende eeuw vestigden zich immers veel ondernemende, voornamelijk katholieke, handelaren uit Münsterland en andere Duitse regio's in het Koninkrijk der Nederlanden. Ze ontwikkelden zich tot een middenstand van geslaagde zakenmensen — enkelen schopten het zelfs tot grootondernemers van nu internationaal opererende warenhuizen.

Waren de 'grensgangers' die voor een nieuw vaderland kozen, helden? Ze zullen zichzelf niet zo gezien of gepresenteerd hebben, hoewel de keuze voor emigreren nog altijd veel moed vergt. Bij de destijds uit Pruisen naar Nederland gekomen nieuwe Nederlanders gaat het, denk ik, om een slag mensen dat de combinatie van initiatief en besluitvaardigheid paart aan een mix van durf, ambitie en vertrouwen in zichzelf én in de toekomst.

Ondernemend leiderschap als kenmerk

In deze bijdrage ga ik in op één van die immigrantenfamilies uit het grote buitenland. In de jaren zestig van de voorbije eeuw maakte de zeepfabriek van de familie Dobbelmann furore met een marketingtruc: een grote plastic zak met waspoeder, voor een scherpe prijs die mede mogelijk was door af te zien van een dure verpakking. De introductie ervan ging gepaard met een reclamecampagne die in beeld bracht hoe het Dobbelmanproduct zelfs de meest vuile vlekken te lijf ging. De pay off-regel, 'Dobbelman schrikt nergens van', hield een speelse verwijzing in naar het verschil tussen de merknaam met één 'n' en de familienaam met de dubbele 'n'. Op de golfbaan liet de laatste president-directeur van het familiebedrijf, Reinier, zich graag met de reclameleuze plagen.

Het heldendom van Dobbelmann in vier generaties heeft niet uitsluitend uit het zo efficiënt en effectief mogelijk witwassen van vuile was bestaan. Daarmee zou geen recht worden gedaan aan de keerzijde van de medaille die herinnert aan allerlei activiteiten buiten de fabriekspoort. Het gaat om ondernemerschap en om burgerschap — met leiderschap als specifieke eigenschap. Wie als nieuwkomer geen oud-burger van Nijmegen was miste het vanzelfsprekende gevoel in die stad geworteld te zijn. Hij en zijn nakomelingen moesten zich in zekere zin ook 'waarmaken' om een bepaalde plaats in de pikorde van de kleinstedelijke standenmaatschappij te verwerven.

Leiderschap heeft volgens Wil Derkse in de Benedictijnse traditie te maken met 'diagnostisch vermogen, met een visie op het geheel, en met het vermogen, op anderen een zodanig appèl te doen, dat zij in beweging komen, letterlijk *gemotiveerd* raken'.⁵ Authentiek leiderschap kan in het speelveld van het maatschappelijke middenveld burgerschap bezielen, voorzien van een *drive* die ener-

⁵ Wil Derkse, *Een levensregel voor beginners. Benedictijnse spiritualiteit voor het dagelijkse leven* (Tiel 2001) 73.

zijds getuigt van gedrevenheid van de handelende persoon, maar anderzijds in staat is de doelgroep toe te rusten met zelfvertrouwen, zodat zij in beweging durft te komen.

Niet het ambiëren van macht, maar het dienen van de gemeenschap (lokaal, regionaal, landelijk of internationaal) staat dus voorop. Het type helden dat mijn voorkeur heeft, is uit op dienstbaarheid aan mensen en organisaties vanuit een bepaalde positie en verantwoordelijkheid. In receptachtige *how to do*-managementboeken en dito seminars begint deze grondgedachte van geïnspireerd leiderschap met de daaruit voortvloeiende houding ingang te vinden, zij het tergend langzaam. Dat is vreemd, want in veel ondernemende families uit de tijd van de industrialisatie herkent men dat de drijfveer van het tot bloei brengen van een onderneming goed te verenigen is met maatschappelijke dienstverlening. Dit te willen zien veronderstelt wel dat we niet gefixeerd blijven op door de tijdgeest bepaalde patriarchale verhoudingen of ons blind staren op de lastige eigenschappen van de hoofdfiguren van de industrialisering. Uiteraard hoeven we niet blind te zijn voor sociale misstanden, maar die zijn in veel gevallen al (over)belicht.

Familiebelang en burgerzin

In een tijd waarin zo intensief en verhit wordt gediscussieerd over inburgering van buitenlanders in Nederland, is het goed te bedenken dat iemand als Joannes Petrus Dobbeldmann pas bij de wet van 3 mei 1851 als Nederlander werd genaturaliseerd. Denkend aan rechten en plichten van nieuwe Nederlanders vind ik het opmerkelijk dat de levensweg van deze Johann Peter een extra dimensie kreeg. Nu hij zich als staatsburger kon ontplooien werd hij, naast zijn veelzijdige economische activiteiten, ook politiek en sociaal-maatschappelijk actief. Juist als nieuwkomer had hij een scherp oog voor de ondergewaardeerde positie van zijn geloofsgenoten. Omdat hij maatschappelijk geslaagd was, trok hij zich bovendien het lot van sociaal zwakkeren aan. In zijn keuze voor de combinatie van economische dienstverlening en maatschappelijke dienstbaarheid heeft Johann Peter een voorbeeldfunctie vervuld voor zijn zoon Theodoor, zijn kleinzoon Pierre en zijn achterkleinzoon Reinier.

De middenstander Johann Peter kocht in 1854 de ambachtelijke zeepziederij "Het Anker" en gaf daarmee de aanzet tot het ontstaan van een industriële onderneming die door verpakings- en reclamemateriaal bijdroeg aan de naamsbekendheid van Nijmegen in binnen- en buitenland. In zijn voetspoor waren de opvolgers er op bedacht de continuïteit van het familiebedrijf veilig te stellen en tegelijkertijd maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen. Voor het openbare leven in het door een protestants-christelijke elite gedomineerde Nijmegen was het van groot belang dat de familie Dobbeldmann duidelijk maakte dat katholieken loyale, hardwerkende en betrouwbare medeburgers waren, zonder bekeringsdrift, maar wel overtuigd van hun gelijke rechten. Politieke mondigheid kreeg een pendant in culturele en sociale betrokkenheid.

Een eierdans: privé en in het publieke domein

Wie het niet zo nauw neemt met de door tijd en plaats bepaalde context van deze familie met haar familiebedrijf is geneigd de verdiensten én de tekortkomingen van de hoofdrolspelers in de rollen van familievader en bedrijfsleider te beoordelen vanuit de huidige opvattingen over zorg voor het eigen gezin en de *extended family* van aandeelhouders, duurzaam ondernemen, sociaal beleid met betrekking tot de werknemers, goed nabuurschap met de omwonenden van de groeiende fabriek, enzovoort. Om een voorbeeld te noemen: men kan zich niet meer voorstellen dat de actiegroep DUW (Dobbelman Uit de Wijk) ruim veertig jaar geleden alle middelen aangreep om een einde te maken aan de productie van zeeppoeder in Bottendaal. Als student woonde ik in de Holtermanstraat. Wanneer door een technische storing weer eens sprake was van een uitstoot van een zeepachtige wolk, dan belde de hospita tevreden de glazenwasser op: ze wist dat de rekening door Dobbelman werd betaald. Wie een auto in de buurt had kon die laten wassen bij de portier. Het zat de achterkleinzoon van Johann Peter, Reinier, tot op hoge leeftijd dwars dat de latere PvdA-politicus Hans Alders, opgegroeid in de schaduw van Dobbelman en met een vader die er zijn leven lang gewerkt heeft, geen andere oplossing kon bedenken dan het bedrijf steeds weer een duw te geven, passend in de lijn van DUW. Uitkopen en een verhuizing naar het industrieterrein was de gemeente Nijmegen te duur.

Een ander voorbeeld heeft betrekking op een permanente spanningsverhouding binnen de familie. De keuze tussen het uitkeren van netto-jaarwinst aan de familieleden in hun hoedanigheid van aandeelhouders en het investeren in innovatieve productiemethoden levert in een familiebedrijf gemakkelijk spanningen op. In de derde generatie huwden drie Dobbeldmanndochters met drie adellijke broers. Eén van hen kreeg een taak in het bedrijf, maar slaagde er niet in die naar behoren te volbrengen. Hij huldigde van toen af aan het principe dat een baron niet behoort te werken. Genoemde Reinier uit de vierde generatie was niet de oudste van de elf kinderen, maar volgens zijn vader Pierre wel de meest geschikte om— in een team samen met twee broers — de eindverantwoordelijkheid voor het bedrijf op zich te nemen. Om de financiële zaken van de familieleden, tevens aandeelhouders, zo objectief mogelijk te behartigen, maar ook om ze geen kans tot potverteren te geven, leunde Reinier sterk op de bekende politicus Carl Romme die hij als president-commissaris van de naamloze vennootschap had weten te winnen. Een andere afweging die de met de leiding van de onderneming belaste familieleden moesten maken, heeft betrekking op hun eigen inkomsten en het voeren van een bepaalde levensstijl — met inbegrip van de aan hobby's te besteden tijd en het daaraan te spenderen geld.

En dan was er natuurlijk de constante opgave een balans te vinden tussen de zorg voor het gezin en het bedrijf enerzijds en de eisen van maatschappelijke dienstverlening anderzijds. Wie de nogal uiteenlopende nevenactiviteiten

van Johann Peter en zijn opvolgers de revue laat passeren raakt onder de indruk van hun werkracht en toewijding aan nu eens de katholieke en dan weer de meer algemene publieke zaak. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat zij voortdurend een eierdans moesten opvoeren om niet verstrikt te raken in een belangenverstrengeling die afbreuk kon doen aan het zakelijke belang of schade kon toebrengen aan de goede naam en faam van de familie.

Elementen van een heldensaga of soap?

Het is verleidelijk de vier hoofdpersonen uit de familie- en bedrijfsgeschiedenis Dobbelman(n) de maat te nemen, op zoek naar heldhaftige daden. Ik kan me trouwens ook voorstellen dat iemand nog eens op het idee komt er stof voor een televisiesoap in te ontdekken. Door een mengeling van feiten en fictie zouden de Nijmeegse heren van de zeep met hun dames, hun dochters en hun zoons best in een soap kunnen figureren.

Om een indruk te geven van hun aanstekelijk werkende leiderschap als burger en ondernemer haal ik uit leven en werken van de vier persoonlijkheden een aantal saillante punten naar voren. Daarmee wil ik aantonen dat men hen hoog mag schatten, maar liever niet als helden, heiligen, *celebrities*, vips of iconen moet willen canoniseren.⁶ Daar zouden ze zelf wars van zijn geweest: verdienstelijk zijn in het ondernemen en dienstbaar zijn in *civil service* werd als ereplicht beschouwd. Alle vier waren ze zich echter wel bewust van hun verdiensten buiten het familieverband en buiten het bedrijf. Hun echtgenotes bleven door de tijdgeest meer op de achtergrond, zodat hun invloed op en bijdrage aan het werk van hun mannen onderbelicht blijft. De kerkelijke en wereldlijke onderscheidingen die in geen van de vier generaties ontbraken, zullen echter aanvaard zijn met een hoffelijke vermelding van de inbreng van het thuisfront.

Johann Peter (1799-1880)

De stamvader komt de eer toe, de familie een degelijke economische basis verschaft te hebben. Samen met zijn zakelijk ingestelde echtgenote Maria Elisabeth Allegonda ('Betje') Soiron voedde hij een groot gezin op. Eén van de zonen, Louis, verliet Nijmegen. Het verhaal gaat dat een naaistertje van hem zwanger was geraakt. Hij vocht als Noord-Amerikaans staatsburger in de Amerikaanse Burgeroorlog en bracht bij terugkeer in Nederland de Tabaks- en Sigarenfabriek Louis Dobbelsmann NV in Rotterdam tot grote bloei.⁷

⁶ Hemels, 'Familie Dobbelsmann'.

⁷ Liesbeth Weezelaar-Dobbelsmann, *Louis Dobbelsmann 1837-1901. Yankee en Rotterdammer* (Amsterdam 1997).

Johann Peter toonde zich een meelevend burger, bijvoorbeeld als lid van de gemeenteraad. Samen met andere leidinggevende katholieken gaf hij richting aan de katholieke herleving in Nijmegen. Daarvan profiteerde de opkomende middenklasse aanvankelijk het meest. Hij hield zich buiten allerlei heftige debatten en ruzieachtige toestanden, misschien omdat hij bedacht was op zijn kwetsbare positie als zakenman. Johann Peter en Betje leefden eenvoudig, gewoon in de benedenstad, zodat er geld overbleef voor het doen van investeringen.

Theodoor (1830-1912)

Verdeelde Johann Peter zijn aandacht nog over allerlei zakelijke activiteiten, zijn zoon Theodoor blijkt eind negentiende eeuw de juiste man te zijn om de focus op de modernisering van de zeepfabricage te richten. Door mechanisering van het productieproces en een eerste uitbreiding van het assortiment aan zeepproducten in een in 1895 betrokken gebouwencomplex buiten de oude benedenstad maakte hij van het bescheiden familiebedrijf een dynamische onderneming. Met zijn Karl Marx-achtige baard riep Theodoor eerder het beeld van een vrijbuiters dan van een geslaagd industrieel op.

Bestuurlijk was Theodoor actief als lid van de Nijmeegse gemeenteraad, als lid van de Provinciale Staten van Gelderland en als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Op sociaal gebied zette hij zich in voor armenzorg, onderwijs en ziekenverpleging. Hij stelde zich bij allerlei kwesties en problemen, of het nu om het bordeelverbod of de persoonlijke dienstplicht ging, strijdvaardiger op dan zijn vader. Hij kon echter ook verzoeningsgezind bemiddelen om van tegenstanders medestanders te maken.

Pierre (1862-1934)

Theodoors zoon Pierre blonk in commercieel opzicht uit: hij was bijvoorbeeld een natuurtalent als het om marketing ging en slaagde er in de export van luxe zeep, verpakt in fraaie zeepwikkels met klinkende namen, tot grote hoogte op te voeren. Bij de viering van vijftig jaar Dobbelsmanzeep in 1904 kregen alle werknemers een gouden tientje en werd een grandioos feest gevierd.

Samen met zijn echtgenote, Maria Cecilia ('Mies') van Wayenburg, betrok Pierre een villa op de hoek van de Vondelstraat en de Van Schaeck Mathon-singel. Dirigent Willem Mengelberg was er vóór en na een concert in de nieuw gebouwde concertzaal van De Vereeniging kind aan huis.

Pierre staat als een van de sponsors van de in 1923 opgerichte Rooms-Katholieke Universiteit te boek en wordt als zodanig ook op een van de borden in het huidige Aulagebouw vermeld. Ook zette hij zich in voor het openbare bibliotheekwerk in de stad. Als president-commissaris van het dagbladbedrijf van *De Gelderlander* had Pierre in het politieke bedrijf een voordeel: hij kon rekenen op redactionele steun in lokale kwesties waarin hij de strijd aanbond

met de sociaal-democraten. Hij was, behalve gemeenteraadslid, ook lid van de Provinciale Staten van Gelderland en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Had hij als ondernemer iets patriarchaals, een sociale inslag kon hem niet worden ontzegd. In de landelijke politiek nam hij graag een middenpositie tussen rechts en links in, zij het dat hij zich in 1925 een overtuigd voorstander van de terugkeer van de gouden standaard toonde. Van eenzijdige vrije invoer moest hij niets hebben: daarvan verwachtte hij slechts schade voor de industrie en het hele land.

Reinier (1902-1997)

De vierde zoon van Pierre, Reinier, werd na zijn rechtenstudie en een korte bedrijfsstage elders in 1928 medeverantwoordelijk voor het familiebedrijf. Dankzij een tijdige reorganisatie van de bedrijfsvoering, de versterking van de reclame-inspanningen en de introductie van Castella als belangrijkste merknaam slaagde Reinier er in, het hem toevertrouwde erfgoed door de moeilijke crisisjaren te loodsen. Tijdens de bezetting werd niet voor de Duitse *Wehrmacht* geproduceerd. Wel kregen de zogenaamde Philips-gevangenen in het kamp Vught een stukje kleizeep van Dobbelman in hun hulppakket. Reinier liet zich niet overhalen in het georganiseerde verzet een rol te spelen. Geconfronteerd met onvoorzichtigheid van anderen werd hem in het laatste oorlogsjaar duidelijk dat hij de juiste afweging had gemaakt. Door een beroep op een oude relatie in Duitsland te doen slaagde hij er in, zelf een zwager uit kamp Amersfoort op te halen. Een held vond hij zichzelf allerm minst. Toen de bevrijders van Nijmegen in het najaar van 1944 hun gevallen zonder overleg hadden begraven op een terrein dat hem toebehoorde liet hij dat maar zo. Het ereveld is er nog steeds. Het nieuwe CWZ-ziekenhuis daar in de buurt is eveneens op een deel van het vroegere landgoed van de familie gebouwd. Van het Canisius Ziekenhuis was Reinier jarenlang een van de bestuurders. Het werk van de Zonnebloem genoot zijn financiële steun.

Samen met zijn technisch aangelegde broer Nol en de voor research en ontwikkeling verantwoordelijke broer Piet, een gepromoveerd chemicus, ging Reinier de uitdaging van de wederopbouw na de bevrijding aan. Dankzij de Marshall-hulp lukte het een geheel nieuw productieproces in te voeren, zodat concurrerend geproduceerd kon worden. Bij de viering van het zilveren dienstverband van Reinier in 1953 werd de onderneming het predicaat 'koninklijk' toegekend. Er ging ook wel eens iets mis. Voor een voorwasmiddel van het type Biotex had Dobbelman de enzymen in Zwitserland ingekocht, maar door te lang te aarzelen met de productie ervan was de Rotterdamse concurrent Kortman & Schulte er eerder mee op de markt.

Reinier beseftte bij het naderen van zijn vijfenzestigste verjaardag dat de Europese markt uiteindelijk meer bedreigingen dan kansen voor het familiebedrijf zou inhouden. Na zijn terugtreden in 1967 raakte de onderneming onder zijn opvolgers van buiten de familie in zwaar weer én in de rode cijfers. Een

belangrijke overweging voor Reinier om Koninklijke Dobbelman NV toch maar te verkopen was dat zijn in 1936 geboren oudste zoon Pierre liever zijn eigen weg in de Verenigde Staten wilde gaan. Zo kwam in 1968 na 235 jaar een einde aan de Nijmeegse zeepfabriek als een zelfstandige onderneming. De productie van zeepoeder werd nog tot eind 1999 voortgezet.

Reinier was een bedachtzaam man die van zichzelf vond dat hij niet in de politiek thuis hoorde, hoewel zijn moeder zich dat in de traditie van de familie wel had gewenst. Zijn analytische instelling in combinatie met een natuurlijke aanleg voor diplomatiek optreden kwam echter goed tot zijn recht in allerlei lokale en landelijke bestuurlijke functies, waaronder het lidmaatschap van de Stichting van de Arbeid en van de commissie voor fusie-aangelegenheden van de Sociaal-Economische Raad. Arbeidsverhoudingen interesseerden Reinier niet alleen als thema om over te discussiëren, maar hij zorgde ook voor een verbetering ervan in het eigen bedrijf. Zijn paradepaardje was de invoering in 1961 van de eerste waardevaste pensioenregeling een Nederlandse onderneming. Als *insider* in de dagbladwereld ging hij aanvankelijk mee in de in verzetskringen tijdens de Tweede Wereldoorlog gemaakte keuze voor de stichtingsvorm als meest gewenste rechtsvorm voor de uitgave van kranten. Voor de familie was de financiële band met *De Gelderlander* niet primair bedoeld om er winst mee te maken. Op het internationale parket beleefde Reinier zijn *finest hour* als president van Uniapac, de internationale christelijke werkgeversorganisatie. Na de jarenlang ervaren druk om het familiebedrijf bij de tijd en rendabel te houden genoot Reinier van zijn internationale bestuurlijke functie, de daarmee verbonden ontmoetingen en het reizen. De golfsport, die hij tot op zeer hoge leeftijd kon beoefenen, was zijn passie.

Inflatoir gebruik van 'charismatisch'

Onder de kop 'Nijmeegse helden' publiceerde het huis-aan-huisblad *De Brug* op 8 december 2010 het succesverhaal van de '4DaagseHorecaHeld 2010' en de 'HorecaHeld 2010' van Nijmegen. Beiden blijken mee te dingen naar de landelijke verkiezing 'HorecaHeld 2010'. Er zijn dus, ook in Nijmegen, helden in soorten van wie men het bestaan misschien niet eens zou vermoeden. Wie in een of andere tak van sport of beroep uitblinkt kan de status van held verwerven. Ze kunnen, evenals heiligen en zaligen in katholieke kring, anderen aanzetten ook hun beste beentje vóór te zetten en op die manier een stimulerend voorbeeld zijn.

De socioloog Max Weber haalde de term 'charisma' in zijn standaardwerk *Wirtschaft und Gesellschaft* in 1921 uit de sacrale sfeer door er het vermogen om anderen te leiden en te inspireren mee aan te duiden. Weber maakte daarbij wel een belangrijk voorbehoud: de charismatische leider zou uitsluitend door de overtuigingskracht van zijn persoonlijkheid zijn doel mogen bereiken, dus zonder de toevlucht te nemen tot dwang of het inzetten van materiële beloningen. Sinds de verkiezingscampagne in 2008 van Barack Obama beleeft

de zoektocht naar charismatisch leiderschap in de politiek, het bedrijfsleven, in de mediawereld en zelfs in de sport hoogconjunctuur. Het neveneffect ervan is een niet te stuiten neiging tot profanisering, 'veralledaagsing', maar ook van een instrumentalisering van een ideaaltypische bekwaamheid en eigenschap. Alleen zo is het te verklaren dat Kees Jansma, ooit een idool van velen in de sportjournalistiek, op 11 oktober 2010 in *NRC Handelsblad* over zeven kolommen de kop 'Charismatisch en bereid om fouten te erkennen' kreeg. Even heb ik nog gedacht dat deze kop in aanmerking zou kunnen komen om de vier leidinggevende personen uit de familie Dobbelsmann te typeren. In hun tijd was de bijzondere waarde van het bijvoeglijk naamwoord 'charismatisch' echter nog niet uitgehold, zodat ze ervoor teruggeschrokken zouden zijn. En bovendien zijn fouten uit het verleden vaak minder goed geboekstaafd dan successen, zodat ik ook als auteur liever een slag om de arm wil houden.

Tot slot een opmerking met een suggestie. Wat in Nijmegen nog ontbreekt is een monument dat aan de zeepproductie als belangrijke tak van bedrijvigheid in Nijmegen herinnert. Het zou tussen het station en het Keizer Karelplein, op de nieuwe ondergrondse parkeergarage die in aanbouw is, kunnen staan. De Van Schaeck Mathonsingel is zo'n plek waar de treinreizigers op weg naar de binnenstad bij mistig weer iets zeepachtigs meenden te ruiken. Ze wisten dan zeker dat ze weer in Nijmegen waren. Zo verging het mij in ieder geval vanaf het begin van mijn studententijd in 1962.

Prof. dr. J.M.H.J. Hemels (1944) is honorary fellow van The Amsterdam School of Communication Research (ASCoR) en was hoogleraar Communicatiewetenschap, in het bijzonder communicatiegeschiedenis, aan de Universiteit van Amsterdam, alsmede gasthoogleraar Algemene Communicatiewetenschap aan de Universiteit Antwerpen.

Lennert Savenije

Jan van Hoof was geen held. Maar laat hem in het openbaar bestaan.

'Ik was geen held.' Met deze zin begint het gedicht van Victor Vroomkoning dat op 4 mei 2010 ter ere van het Nijmeegse verzet op een plaquette onder de Sint-Stevensstoren werd onthuld.¹ Het is een op het eerste gezicht wat merkwaardige opening van een huldeblijk aan de Nijmeegse verzetsmensen uit de Tweede Wereldoorlog. De verzetsstrijder is namelijk bij uitstek een klassieke held die tijdens een oorlog of autoritair regime strijdt voor zijn of haar idealen en daar vaak een hoge, zo niet de hoogste, prijs voor moet betalen. 'De ware held beschikt (...) over een bijzondere, voortdurend op de proef gestelde kracht die hem in staat stelt alle confrontaties, ook die met de dood, juist die met de dood, te winnen', aldus historica Marjan Schwegman in haar geruchtmakende lezing *Waar zijn de Nederlandse verzetshelden?* uit 2008.² 'Kenmerkend voor een heldenverhaal is dat de held laat zien dat iedereen een keuze heeft', stelde zij, en dat is bij uitstek een thematiek die tijdens de bezetting van Nederland speelde. Als historisch referentiekader vervult de Tweede Wereldoorlog een rol van betekenis voor hedendaagse generaties en daarin kunnen de helden van toen een duidelijke plaats innemen. Dat er bij de 'laatste tien kandidaten van de uitverkiezing van de "Grootste Nederlander"' geen verzetsmensen zaten, was volgens Schwegman een teken aan de wand. Het complexe en genuanceerde 'grijze' beeld van de oorlog, zoals dat in de afgelopen decennia gemeengoed was geworden, had de helden kleiner gemaakt dan ze in werkelijkheid waren. Biografisch onderzoek moest de helden weer meer op de voorgrond gaan brengen en Schwegman, lange tijd actief als biografe, gaf alvast het goede voorbeeld met haar verhaal.³

Het pleidooi voor de 'terugkeer' van helden en heldinnen in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog kon rekenen op veel belangstelling.⁴

¹ De plaquette met het gedicht van Vroomkoning is te vinden onder aan de Sint-Stevenskerktoren op het Sint-Stevenskerkhof. Het gedicht is integraal opgenomen in de speech die de Nijmeegse burgemeester Thom de Graaf op 4 mei 2010 bij de onthulling uitsprak: http://www2.nijmegen.nl/content/938164/speech_bij_onthulling_plaquette_verzet_4_mei_2010 (geraadpleegd: 09-12-2010).

² Marjan Schwegman, *Waar zijn de Nederlandse verzetshelden?* (Van der Lubbelezing, 28 februari 2008); te downloaden via de site van het NIOD: <http://www.niod.knaw.nl/documents/publicaties/NIODSchwegmanVerzetshelden.pdf>, 4.

³ Schwegman, *Waar zijn de Nederlandse verzetshelden?*, 1.

⁴ Naar aanleiding van de lezing van Schwegman verschenen er behoorlijk wat krantencommentaren en opiniestukken, zowel positief als kritisch. O.a.: 'Gaan we terug naar de heldenverering? Brief van de hoofdredactie', *Trouw* (15-04-2008); 'Kokende

Wat bezielde de toen net aangetreden directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) om een, op het eerste gezicht, ouderwets standpunt in te nemen? In een radio-interview voor het VPRO-programma *OVT* werd Schwegman hierover aan de tand gevoeld door een kritische Jos Palm.⁵ Tijdens het gesprek werd onder meer een fragment van Radio Oranje uitgezonden waarin in niet mis te verstane woorden over een verzetsheld werd gesproken. Schwegman had, net als de eveneens als gast aanwezige Henk Hofland, geen idee over wie het fragment uit december 1944 ging. De persoon in kwestie had volgens het radiobericht in september 1944 de Nijmeegse Waalbrug van vernietiging gered door het door de Duitsers aangebrachte springstof onschadelijk te maken. Dat Schwegman niet wist hoe deze 'patriot' heette, bevestigde in zekere zin haar stelling dat de helden waren vergeten – iets wat ze meteen ook benadrukte. Die Jan van Hoof, want dat was zijn naam, was een voorbeeld van een held die opnieuw onder de aandacht moest worden gebracht. Hoewel de aanwezigen in de Hilversumse studio en de redactie van *OVT* zich dat waarschijnlijk niet realiseerden, werd juist met zijn voorbeeld aangegeven hoe complex heldendom kan zijn.

De held in een veranderende herinneringscultuur

De naam Jan van Hoof is voor altijd verbonden aan zijn letterlijke *pièce de résistance*: het 'redden' van de Waalbrug. Het gevolg van deze heldhaftige actie was dat de Duitsers de brug niet wederom – het Nederlandse leger had de toen vier jaar oude boogbrug in mei 1940 de lucht in geblazen – konden vernietigen, waarna deze in handen viel van de Geallieerden. Gedurende maanden was de brug ongeveer het noordelijkste puntje van het duizenden kilometers tellende westelijke front.⁶ Terwijl het centrum van Nijmegen door het bombardement van 22 februari 1944, de bevrijding en de ligging aan datzelfde front voor een groot deel een ruïne was geworden, stak de toen nog donkergroen geschilderde boog boven de uitgebrande huizen uit. De Waalbrug, herbouwd onder Duits bewind, was daarmee het symbool bij uitstek van de bevrijding van de stad.

vrijbuiters die de moffen op hun bek wilden slaan. NIOD vindt dat Nederlanders die de Duitse bezetter bestreden, terug moeten in geschiedschrijving', *de Volkskrant* (08-04-2008).

⁵ Luister dit interview, dat alles behalve in goede harmonie verliep, terug op de website van VPRO-geschiedenis en OVT: <http://geschiedenis.vpro.nl/programmas/3299530/afleveringen/mei2008> (geraadpleegd: 09-12-2010).

⁶ Henk Termeer, *Nijmegen frontstad. September 1944-mei 1945. Politiek en vakbeweging* (Zutphen 1979) 29-33. Alhoewel de Waal in veel opzichten gelijk was aan het front, lag de eigenlijke grens een kleine kilometer verder aan de Lentse kant.

Het verhaal dat rond zong in de stad over een jonge student die de avond voor zijn gewelddadige dood had verklaard dat de brug veilig was, sprak nog meer tot de verbeelding. Van Hoof, omgekomen terwijl hij een geallieerde tank door de binnenstad probeerde te gidsen, had de brug een dag voor zijn eigen dood gered en daarmee Nijmegen van nog meer verwoesting gespaard. Al snel na de oorlog werd hij door zijn naasten en in het bijzonder door de katholieke verkennerij, waar hij lid van was geweest, naar voren geschoven als held. Op de brug werd in 1946 een monument onthuld ter ere van zijn daad en postuum ontving hij een hoge Nederlandse en Amerikaanse onderscheiding.⁷

Tot zover verliep de verering van Van Hoof volgens een vast stramien dat in heel Nederland zijn exponenten kende. In de eerste naoorlogse jaren werden op lokaal niveau helden benoemd en op een voetstuk geplaatst door de organisaties en instellingen waar zij actief voor waren en door de vertegenwoordigers van hun levensbeschouwing. Naast Van Hoof werden in Nijmegen in het bijzonder Titus Brandsma, Jozef van Hövell van Wezenveld en Westerfliet, Daniël van Vught en vier omgekomen politiemannen door respectievelijk de Katholieke Kerk en universiteit, het Nijmeegse studenten-corps, de Nijmeegse artsen en het politiekorps geëerd. Interessant is daarbij dat, net als in de rest van Nederland, de aandacht die uitging naar de omgekomen verzetsmensen en oorlogsslachtoffers structureel groter was dan het uiten van waardering aan diegenen die de ontberingen en risico's van de kampen en het illegale werk hadden overleefd. De overlevenden waren vaak wel zijdelings betrokken bij de totstandkoming van herinneringsboeken, monumenten en herdenkingsplechtigheden, maar bijna nooit het onderwerp daarvan.

Het monument voor Jan van Hoof op de Waalbrug (opgericht in 1945).

⁷ Joost Rosendaal, *Nijmegen 1944. Verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen 2009) 181-183.

De gespaard gebleven Waalbrug boven een verwoest centrum. In 1945 gemaakte foto vanaf de toren van de tegenwoordig verdwenen Broerstraatkerk. Op de voorgrond de (Korte-) Burchtstraat met rechts de zijgevel van het uitgebrande stadhuis.

De voormalige verzetsleden zagen zichzelf niet als helden, tenzij het over hun omgekomen vrienden en medestrijders ging: het heldendom kwam pas met de dood. In het overwegend katholieke Nijmegen was die connotatie haast gelijk aan die van het martelaarschap, wat in het geval van Titus Brandsma heel duidelijk werd benadrukt. Zijn heldendom kreeg een plaats binnen de Nijmeegse kerken; eerst aan de Doddendaal, in een speciale kapel in de vorm van zijn cel in Dachau, en later in de voormalige Jozefkerk die ter ere van Brandsma tot gedachteniskerk is uitgeroepen en een ware metamorfose tot herinneringsoord heeft ondergaan.⁸ Andere, meer wereldse, slachtoffers werden genoemd

⁸ In 2010, 65 jaar na het einde van de oorlog, is de publieke ruimte rond de kerk grondig opgeknapt. Grote zuilen van graniet met daarin de beeltenis van Brandsma vormen nu de toegang van de kerk en het bijbehorende bezinningscentrum. De Jozefkerk is overigens niet de enige Nijmeegse plek die aan Brandsma herinnert. Naast de jarenlang verwaarloosde kapel op de Doddendaal heeft de Radboud Universiteit een Titus Brandsma instituut, een naar hem vernoemde bibliotheekcollectie en een eigen standbeeld op de campus. Internet is ten slotte een steeds vaker gebruikt medium in de herinneringscultuur, ook wat betreft Brandsma: <http://www.titusbrandsmamemorial.nl> (geraadpleegd: 13-12-2010); <http://www.titusbrandsmainstituut.nl> (geraadpleegd: 13-12-2010).

op plaquettes in onder meer het station, de universiteit en het gemeentehuis. De namen van 'hen die vielen' kregen een prominente plaats in de hal of entree van het gebouw.⁹ Verzetsmensen stonden tussen de bij oorlogsgeweld omgekomen collega's en vakgenoten: een onderscheid werd er niet gemaakt. Initiatieven voor meer structurele huldeblijken – vanuit dagblad *De Gelderlander* werd er in 1946 bijvoorbeeld kortstondig een *Heldenfonds* opgericht – wisten zich niet te institutionaliseren. Daarin verschilde Nijmegen, dat met ruim 2200 slachtoffers tot de zwaarst getroffen plekken van Nederland behoorde, wederom niet van de rest van het land.

De Belgische historicus Pieter Lagrou heeft de herinneringscultuur van Nederland tijdens de wederopbouw als buitengewoon sober getypeerd, waarin een collectief zelfbeeld van een door de Duitsers overvallen land, dat lijdend en strijdend de oorlog doorstond, overheerste.¹⁰ Lagrou noemt Nederland 'a nation of heroes', een heldennatie, terwijl Frankrijk en België naar zijn mening gekenmerkt werden door 'heroes of a nation'. Terwijl in deze landen verzetshelden streefden naar invloed op hoog niveau, en daarbij hun verleden als motief en legitimerende factor gebruikten, waren de Nederlandse oud-illegalen terughoudender. Hoewel ook in Nederland belangenverenigingen voor oorlogsslachtoffers actief waren, deden zij dat op kleinere schaal en al vrij snel – nadat pogingen van vlak na de oorlog meestal tevergeefs waren – zonder duidelijke politieke aspiraties. Het collectieve beeld dat Lagrou schetst, en waarvoor hij allerlei aanwijzingen ziet, zoals het 'anonieme' Nationale Monument op de Dam en de beslissing om alleen postuum eremedailles uit te delen, gaf geen plaats aan de oorlogsslachtoffers die de oorlog hadden overleefd en zij die in de kampen buiten Nederland waren omgekomen.¹¹

Dat veranderde toen in de loop van de jaren zestig de eerste wetenschappelijke publicaties verschenen en het perspectief langzamerhand verschoof van een positief naar een veel kritischer collectief zelfbeeld van de bezetting. In plaats van een land van helden ontstond het beeld dat Nederland eerder een land van opportunisten was geweest met een uitzonderlijk hoog percentage afgevoerde Joden en een relatief kleinschalig georganiseerd verzet. Hoe moedig ook, de bijdrage van verzetstrijders aan het winnen van de oorlog, of het voorkomen van slachtoffers, was bij nader inzien eigenlijk maar gering. De positieve en heldhaftige nationale herinneringscultuur van de wederopbouw raakte in toenemende mate in diskrediet. Hoewel monumenten en herdenkingen bleven bestaan, nam de publieksinteresse af. De verzetsmensen, zowel levend

⁹ Deze plaquettes zijn nog overal in de stad, maar vaak niet meer op de oorspronkelijke plaats, terug te vinden. Zo hangt de plaquette ter ere van de slachtoffers van de universiteit sinds de sluiting van de aula aan de Wilhelminasingel in het Collegezalencentrum op de campus.

¹⁰ Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945-1965* (Cambridge 2000) 59-78.

¹¹ Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, 292-294.

als dood, verloren hun prominente en onomstreden plaats binnen de herdenking van de oorlog.

Er waren uitzonderingen: Erik Hazelhoff Roelfzema zorgde ervoor dat de titel 'Soldaat van Oranje' synoniem werd voor verzetstrijders van het type jong, avontuurlijk en studentikoos. De mediagenieke Roelfzema wist, in tegenstelling tot zijn eveneens op leeftijd gekomen strijdmakkers, een commercieel succes te maken van zijn sterk op het avontuur van de oorlog gestoelde memoires. Dankzij het boek en de verfilming van Paul Verhoeven uit 1977 kreeg het verzet een zekere status terug. Al hebben historici Martijn Eickhoff en Remco Ensel van de Radboud Universiteit Nijmegen onlangs in een bijdrage aan de bundel *Een open zenuw* geconstateerd dat de sterk improviserende verzetsmensen in de film eigenlijk helemaal niet zo heldhaftig overkomen.¹² Zodoende is ook deze film een duidelijke representant van de eigen kritische tijd.

Tegelijkertijd met *Soldaat van Oranje* draaide er nog een film in de Nederlandse bioscopen over de bezetting, of beter gezegd de bevrijding van Nederland. In deze Hollywoodproductie figureerde een andere Nederlandse verzetsheld, hoewel enkel zijn daad werd gesuggereerd door een niet ontploffende Waalbrug. Jan van Hoof werd in de gedeeltelijk bij Nijmegen opgenomen film *A Bridge Too Far* onder de aandacht van een internationaal publiek gebracht.¹³ Zijn status als held lijkt in deze film nog altijd onomstreden, maar in werkelijkheid had ook Van Hoof sinds de toekenning van zijn postume medailles een steeds problematischere heldenstatus gekregen. Ditmaal niet alleen vanwege de veranderende betekenis van de oorlog, maar vanwege twijfel over zijn heldendaad zelf. Had hij die brug eigenlijk wel gered?

De betekenis van Jan van Hoof

De eerste twijfel over Van Hoof zijn sabotageactie stamde al uit 1951. Toen een commissie onderzoek deed naar de verovering van de Waalbrug wankelde zijn voetstuk, maar Jan viel er niet vanaf. 'Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid' oordeelden de commissieleden dat er sabotage aan de brug moest zijn gepleegd, maar omdat de Duitsers dit hadden ontdekt en uiteindelijk zelf de beslissing hadden genomen om de brug niet op te blazen, kon Van Hoof niet als de redder worden beschouwd. 'Wel komt hem onvergankelijke eer

¹² Martijn Eickhoff en Remco Ensel, 'Soldaat van Oranje' in: Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), *Een Open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) pp. 507-518.

¹³ Het betreffende fragment kan bekeken worden via youtube.com. Zoek op 'A Bridge Too Far: taking Nijmegen'. Op 8.50 min. wordt geprobeerd om de brug op te blazen. Maar tot verbijstering van de Duitse soldaten gebeurt dat niet. Voor de kenner: let op de Sint-Stevenskerktoren achter de Duitse commandant. In september 1944 lag deze nog in puin, als gevolg van het bombardement. Het is zeker niet de enige historische blunder in de film.

toe voor hetgeen hij tot behoud van de brug als uitstekende daad van moed, beleid en trouw heeft verricht met inzet van zijn leven.¹⁴ Het bewijsmateriaal was summier, de commissie verre van unaniem, maar de symbolische kracht van de daad van Jan van Hoof bleek in het verwoeste Nijmegen meer waard dan historische zekerheid. In 1954 werd het nieuwe monument ter ere van het verzet onder zijn naam opgericht in de nabijheid van de brug. Inmiddels is het al jaren het officiële Nijmeegse oorlogsmonument, waar op 4 mei de kransen worden gelegd. Sceptis over de redding van de brug is er in de jaren daarna altijd gebleven.¹⁵

Wat duidelijk uit het heldendom van Jan van Hoof naar voren komt is dat de mate, de vorm en de betekenis van het 'held' zijn pas na het einde van de oorlog werden bepaald en dat deze binnen de lokale en nationale context van een bredere herinneringscultuur tot stand kwamen. Juist vanwege de onduidelijkheid over zijn heldendaad is het interessant om te kijken naar de discussie rondom zijn persoon en verzetswerk. Wanneer werd hij als held naar voren geschoven en door wie? Hoe verhiel zijn heldenstatus zich dit tot de steeds bredere en complexer wordende weergave van de oorlogsgeschiedenis? Heeft dat zijn omstrengheid verder beïnvloed? Het zijn vragen die ook voor de andere Nijmeegse oorlogshelden gelden en waar nog het nodige onderzoek naar moet worden gedaan. Het zal Marjan Schwegman alvast gunstig stemmen dat Titus Brandsma tot grootste Nijmegenaar aller tijden werd uitgeroepen in een spin-off van de landelijke verkiezing.¹⁶ In een stad die in toenemende mate het oorlogsverleden naar voren brengt als identiteitsbepalend, en in een geïndividualiseerde maatschappij waarin sterke persoonlijkheden worden gewaardeerd, spreken de verzetsmensen opnieuw tot de verbeelding.

Het pleidooi van Schwegman erkent deze ontwikkeling en ziet in de herontdekking van de persoonlijke geschiedenis van verzetsmensen een eigentijds perspectief op de oorlog dat het al te kritisch geworden beeld kan corrigeren. Al binnen een jaar kreeg haar stelling navolging en erkenning toen NIOD-medewerker Jolande Withuis de nationale Geschiedenisprijs won met de biografie *Weest manlijk, zijt sterk* over de traditionele verzetsheld Pim Boelaard, die overigens door Nijmegenaren uit Dachau terug naar Nederland werd gebracht.¹⁷ Withuis stelde volgens de jury 'met dit boek de overheersende gedachte over de Tweede Wereldoorlog ter discussie, namelijk de oorlog als "grijs verleden" waar-

¹⁴ Delen van het rapport zijn openbaar gemaakt op de website www.noviomagus.nl. Het originele rapport berust in het Nationaal Archief: inventarisnummer 2.13.128.

¹⁵ Rosendaal, *Nijmegen 1944*, 232-235. In het tweede deel van dit boek, over de oorlogsverwerking in Nijmegen, wordt kort, maar helder, aandacht besteed aan de zaak Van Hoof.

¹⁶ http://www2.nijmegen.nl/nieuws/persberichten/archiefjuni2000heden/_rp_center1_elementId/1_119457 (geraadpleegd: 14-12-2010).

¹⁷ Jolande Withuis, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boelaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld* (Amsterdam 2008) 187-188.

in het leven niet zozeer draaide om "goed en fout", maar een kwestie was van aanpassen aan een moeilijke tijd. Het boek van Withuis markeert de kentering in die opvatting – helden mogen weer op een voetstuk.¹⁸ Een nieuwe biografie van Titus Brandsma van Ton Crijnen uit 2007 werd eveneens om vergelijkbare redenen positief gerecenseerd.¹⁹

Wel moet benadrukt worden, en dat raakte in de media wat ondergesneeuwd, dat ondanks dat deze biografieën het grijze beeld van de oorlog corrigeren of kleuriger maken, de personen in kwestie er niet minder complex of ingewikkeld uit naar voren komen. De Brandsma-biografie heeft de veelzeggende titel *De man achter de mythe*. Als iets uit de nieuwe wetenschappelijke studies blijkt, dan is het wel dat 'heldendom' naderhand, en bijna nooit bij leven, werd gecreëerd en met de tijd mee veranderde. Actief voor het verzet zijn, in al zijn vele vormen, maakte nog geen verzetsheld. Dat bepaalden naderhand andere factoren: organisaties, de maatschappij en, zoals in het geval van Boelaard, de historicus.

Het gedicht van Vroomkoning is daarom zo treffend. Het is een ode aan de gelaagdheid van het verzet dat uit meer bestond dan de bekende helden alleen. Juist ook voor die onbekend gebleven en nooit als zodanig naar voren getreden verzetsmensen is het nieuwe monument opgericht. Daarnaast geeft het gedicht rekenschap van het idee dat heldendom iets is wat naderhand wordt bepaald. Jan van Hoof was geen held: hij werd het. Sindsdien bestaat hij in het openbaar, hoe omstreden ook.

Lennert Savenije (1985) studeerde Geschiedenis aan de Radboud Universiteit en is thans junioronderzoeker aan de afdeling Politieke Geschiedenis van de RU. Hij doet onderzoek naar de vormen van verzet en collaboratie in Nijmegen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Meer informatie over dit onderzoek is te vinden op www.ru.nl/nijmegen1940-1945.

¹⁸ Juryrapport Grote Geschiedenisprijs (tegenwoordige Libris Geschiedenisprijs) 2009. http://www.veenmagazines.nl/00/hn/nl/0/artikel/26045/Juryrapport_Grote_Geschiedenis_Prijs_2009.html (geraadpleegd: 14-12-2010).

¹⁹ Zie de persknipsel op de website van de uitgeverij van Crijnen: <http://www.valkhofpers.nl/titus-brandsma> (geraadpleegd: 14-12-2010).

Johan Oosterman

Verzonnen helden

Nijmegen als decor voor Mariken en de Zwaanridder

Twee literaire helden uit de middeleeuwen hebben in Nijmegen rondgewandeld: Mariken en de Zwaanridder. De een overbekend, de ander vergeten in de stad waar zijn leven een beslissende wending kreeg. Wie waren zij, wat hebben ze met Nijmegen te maken, wat maakt hen bruikbaar als held? Of juist als vergeten held?

Eind december 2010 is er in de Nijmeegse Mariëburgkapel een kleine tentoonstelling ingericht over 'misschien wel het beroemdste meisje uit de Nederlandse middeleeuwen': Mariken van Nieuwmeegen. In elk geval is haar status in Nijmegen onomstreden en ze is, zo valt te lezen in de tentoonstelling, 'niet meer weg te denken uit het imago van Nijmegen'. Mariken is een A-merk, waarbij de fascinatie voor middeleeuwen, het feit dat ze een vrouw is, en haar aanvankelijke onschuld, haar nieuwsgierigheid die tot zonde leidt, en het berouw dat daarop volgt haar tot een bruikbaar *passe partout*-rolmodel maken. Mariken is breed inzetbaar, en dat hangt zeker samen met de aantrekkelijke levendigheid van haar verhaal, waarvan hier een beknopte weergave volgt.

Het jonge meisje, dat op drie uur lopen van Nijmegen woonde bij haar oom die priester was – dus wie weet in een dorp als Mook – bezocht de markt, en wilde overnachten bij haar tante. Maar verhit door een ruzie met haar burens over politieke zaken, wijst zij Mariken de deur, die in wanhoop uitroept dat ze zelfs met de duivel zou meegaan als die haar veiligheid zou bieden. De radeeloosheid van Mariken is voor ons moeilijk te begrijpen, maar na het vallen van de avond was zelfs een stad als Nijmegen onveilig terrein voor een jong meisje. Ze gaat daarom zonder aarzeling mee met Moenen, die haar een toekomst van kennis en genot voorspiegelt. Ze mag van haar naam, die ontleend is aan Maria, alleen de eerste letter behouden, en Moenen geeft haar wat hij beloofd heeft: hij leert haar de zeven vrije kunsten, waarmee ze zich een geleerde vrouw mag noemen, en leidt, na een kort verblijf in Den Bosch, met haar een losbandig leven in Antwerpen. Mariken vergeet haar herkomst niet, en na zeven jaar wil ze terug. Moenen voelt er weinig voor, maar uiteindelijk reizen ze naar Nijmegen. Juist op de dag van hun aankomst wordt daar een ommegang gehouden, en Mariken ziet een toneelstuk over de duivel Mascheroen, die klaagt dat mensen vergeving voor hun zonden kunnen krijgen. Mariken komt tot inkeer, maar Moenen, woedend omdat hij haar kwijtraakt, tilt haar op tot grote hoogte en laat haar vallen op de markt. Daar vangt haar oom haar op en begeleidt

haar op weg naar boetedoening. Via Keulen en Rome komt ze uiteindelijk in een Maastrichts klooster terecht. Na jaren krijgt ze vergeving voor alles wat ze heeft misdaan. Het gewone meisje is na een omslachtige *Werdegang* tot een gelouterde vrouw geworden, die haar Schepper recht in de ogen kan kijken.

Deze Mariken is een verzonnen held, al zou het kunnen zijn dat er ergens op de achtergrond een ware gebeurtenis heeft meegespeeld bij de wording van het verhaal. Ook is ze een romanpersonage, want de tekst waarin zij de hoofdrol speelt is geen 'mirakelspel', zoals de Nijmeegse tentoonstelling wil, en zoals nog altijd de wijd verbreide opvatting is. De overgeleverde tekst is een roman met veel dialogen, gepresenteerd in de vorm van clausen zoals we die uit het toneel kennen. Zo'n roman in proza was een nieuw verschijnsel in de Nederlandse literatuur rond 1500 en lezers moesten er nog aan wennen. Om de levendigheid van het verhaal te vergroten, maakten de auteurs van deze teksten, die eigenlijk zonder uitzondering anoniem zijn gebleven, gebruik van gedichten en dialogen. De prozaroman uit de tijd van Mariken lijkt daarom vaak op een toneelstuk. Maar wie goed kijkt, ziet dat de tekst in de vorm die wij kennen, helemaal niet gespeeld kan worden: er zijn wel erg veel locatiewisselingen, in sommige scènes gebeurt vrijwel niets, terwijl sleutelscènes soms alleen maar kort vermeld worden, zonder enige dialoog. Om Mariken op het toneel te zetten, is een grondige bewerking nodig, hetgeen dan ook vaak is gebeurd: voor de eerste opvoering als toneelstuk rond 1900, voor de film die Jos Stelling in 1974 maakte, en ook voor de jaarlijkse opvoering tijdens het Gebroeders van Limburgfestival, dat sinds enkele jaren eind augustus in de Nijmeegse binnenstad wordt gehouden.

De bedenker van het Mariken-verhaal, waarschijnlijk een inwoner van de toenmalige wereldstad Antwerpen, kende Nijmegen helemaal niet. Details in zijn verhaal maken duidelijk dat hij het kleine stadje in Gelre alleen kende van horen zeggen. Hij had het nodig als achtergrond voor twee cruciale scènes in dat wonderbaarlijke verhaal: in Nijmegen raakt Mariken van God los en zeven jaar later vindt ze God terug. Maar waarom Nijmegen? Helemaal duidelijk is dat niet. In elk geval lag het in Gelre, een hertogdom dat een heldhaftige strijd vocht om buiten de invloedssfeer van het Bourgondische rijk te blijven. Van oudsher had het een grote reputatie als keizerstad waar Karel de Grote en Frederik Barbarossa hun sporen hadden nagelaten. Ook was Nijmegen, als kleine maar toch niet helemaal onbeduidende stad, een geliefde pleisterplaats voor reizigers die langs de Rijn reisden richting Brabant of Vlaanderen. Reizigers die de stad aandeden kenden Mariken trouwens niet, maar hadden vaak wel gehoord over die andere Nijmeegse held die de middeleeuwse literatuur heeft verzonnen: de Zwaanridder.

Zeker drie eeuwen voordat Mariken het fictieve universum betrad, kwam Zwaanridder Helias naar Nijmegen gevaren in een bootje dat voort werd getrokken door een zwaan (die zijn broer was). De Zwaanridder was de verzonnen voorvader van Godfried van Bouillon. Deze roemruchte kruisvaarder, die volgens een latere traditie een van de negen helden uit de geschiedenis was, speelde een hoofdrol in een van de kruisvaartromans. Maar een held heeft een voorgeschiedenis nodig, en aan het einde van de twaalfde eeuw werd deze geconstrueerd rond de sprookjesachtige verhalen over zeven koningskinderen waarvan er zes in zwanen veranderden.

Het verhaal is in alle complexiteit eigenlijk niet na te vertellen. Toch waag ik een heel beknopte – en dus eigenlijk onverantwoorde – poging. Het begint met een Franse roman, de *Chevalier au Cygne*: het tweede deel van wat uiteindelijk een driedelige cyclus zou worden.

Zwaanridder Elias (pas in een latere versie wordt hij Helias genoemd) verschijnt aan het hof van keizer Otto te Nijmegen – 'A Nimaie le grant, une cité garnie' – en neemt het daar op voor de hertogin van Bouillon. Haar bezit is ingepikt door de hertog van Saksen, maar na een felle strijd wordt hij door de Zwaanridder onthoofd. Vol wrok verlaten de Saksen het hof. Elias trouwt als beloning met de dochter van de hertogin en in de huwelijksnacht beveelt hij zijn jonge vrouw Beatrix nooit naar zijn identiteit te vragen. Beatrix droomt die nacht dat haar toekomstige dochter drie zonen zal baren: een koning, een hertog en een graaf. Het paar reist al snel van Nijmegen naar Bouillon en ze dreigen in een hinderlaag van de Saksen te lopen. De strijd die volgt is hevig en de kansen wisselen, maar aangespoord door een leeuwerik overwint Elias. Beatrix en haar man komen uiteindelijk aan in Bouillon en Elias regeert voorbeeldig over het hertogdom.

Beatrix baart de dochter waarover zij droomde, Ida. Opnieuw vallen de Saksen aan, maar keizer Otto komt te hulp, en de vrede keert terug. In jaren van voorspoed groeit Ida op; een engel voorspelt haar dat ze drie zonen zal baren die een koninkrijk zullen vestigen in het Heilige Land, maar dat ze haar vader zal verliezen. Als ze zeven jaar getrouwd is, vraagt Beatrix uiteindelijk toch naar de identiteit van haar man: ze stelt de verboden vraag. De Zwaanridder vertrekt hierop naar Nijmegen. Hij vraagt daar? aan de keizer om van plichten vrijgesteld te worden en wordt opgehaald door de zwaan, die zijn broer is. Hij verdwijnt voor altijd.

Deze eerste Zwaanridderroman riep vragen op. Wat was dat voor jongen, die Elias, en hoe zat het met die zwaan en dat bootje? Er kwam een sprookjesachtige voorgeschiedenis, *L'Enfance d'Elias*. Deze verhaalt over de zeven kinderen van een mooie koningin die in zwanen veranderden toen het zilveren kettinkje dat ze droegen werd afgenomen. Met uitzondering van één: Elias. Toen de kwade schoonmoeder, aanstichtster van heel wat leed, dood was, werden de zwanen weer mensen, op één na omdat zijn kettinkje was omgesmeed tot een beker: hij was de zwaan die zijn broer naar Nijmegen bracht.

Die oorspronkelijke roman riep ook een tweede vraag op: verdween Helias inderdaad voor eeuwig naar een onbekende wereld? Ook daarop kwam een antwoord in opnieuw een omvangrijke roman over *La Fin d'Elías*, waarin in elk geval ook de laatste zwaan weer mens wordt.

De Franstalige romans zijn vertaald, bewerkt en grondig herschreven en zo bereikte de Zwaanridder al snel de Duitse romantraditie: Wolfram von Eschenbach noemde hem Loherangrin en maakte hem tot zoon van graalzoeker Parzival. Een anonieme dichter maakte dit verhaal los uit Wolframs grote graalroman, breidde het fors uit, en bezorgde Lohengrin een zelfstandig voortbestaan als romanheld. Helias was hernoemd en kreeg een andere voorgeschiedenis, en Nijmegen was buiten beeld (ook al was er een andere Duitse roman, door Konrad von Würzburg, waarin Nijmegen wel de stad van de zwaanridder bleef). Richard Wagner baseerde zich voor zijn opera *Lohengrin* op een versie waarin Nijmegen geen rol meer speelde en situeerde het verhaal in Antwerpen.

Maar ook Kleef geldt als stad van de Zwaanridder. In de zestiende eeuw gaf de hertog van Kleef aan zijn secretaris Gert van der Schuren opdracht om zijn familiegeschiedenis wat op te poetsen. De Zwaanridder kon daarbij uitstekende diensten bewijzen, en na een Nijmeegse tussenstop zwom de zwaan door naar Kleef. De hertogelijke pr bleek succesvol, zoals vandaag de dag in Kleef nog te zien is. Toch bleef ondertussen ook het verhaal over Helias en Nijmegen hardnekkig voortbestaan, zoals blijkt uit diverse herdrukken tot in de negentiende eeuw en uit een 152 strofen lang lied, met aandoenlijk naïeve verzen: 'Tot dat zy quam voor 't hooge Hof, / Des Keysers in de stad Nimwege, / Daer Helias een groote lof, / Door vroomme feyten heeft verkregen.'

De middeleeuwse literatuur heeft Nijmegen twee beroemde personages toebedeeld, eigenlijk zonder dat de stad er om gevraagd heeft: Mariken en de Zwaanridder. Verhalenvertellers hadden behoefte aan Nijmegen als locatie voor hun verhaal. In de grote stad Antwerpen had men een kleine stad nodig als decor voor een paar cruciale episodes uit het leven van een meisje dat van naïeve onwetendheid tot kennis én tot zonde komt, en later, terug in Nijmegen, tot inkeer en boetedoening. In de adellijke kringen waar de *Chévalier au Cygne* ontstond, was Nijmegen het ideale decor om de verbondenheid met de Duitse keizer te laten zien. Want terwijl het verhaal ergens in het verleden speelt, was juist in de twaalfde eeuw, toen het verhaal ontstond, de Nijmeegse burcht tot nieuwe bloei gekomen door toedoen van Frederik Barbarossa.

De Zwaanridder hoort bij Nijmegen zoals Mariken bij Nijmegen hoort: het is een personage uit de literatuur dat niet zomaar in Nijmegen is geplaatst, maar omdat juist die stad het ideale decor bood. Terwijl er beelden zijn van Mariken en Moenen, die beiden? ook een eigen straat hebben, en terwijl er Marikenbrood is en een Marikenloop en de stedelijke voorlichtingsdienst een tentoonstelling inricht om de heldenstatus van Mariken te verhogen, heeft de ridder alleen 'Metter swane'; een kantorencomplex tegenover het station waarmee de

stad eigenlijk wat in zijn maag zit. Jaren geleden had het al gesloopt moeten worden, maar gebrek aan middelen heeft dat verhinderd.

Helden bestaan! is de provocerende titel van een bundel die is aangeboden aan Herman Pleij toen hij in 2009 afscheid nam als hoogleraar in Amsterdam. Maar ze bestaan vooral omdat wij helden maken: helden – althans die waarover we in boekjes schrijven en naar wie straten vernoemd worden – zijn constructies om te voldoen aan de behoefte naar rolmodellen. Helden laten ons zien hoe het zou moeten en ze bieden houvast in onzekere tijden. Vaak bestaat dat die? houvast uit de mogelijkheid tot identificatie. Katholiek Frankrijk had in de eerste helft van de twintigste eeuw Jeanne d'Arc nodig, een strijd bare en diepgelovige vrouw die het land kon bevrijden. Wij hebben in onze tijd behoefte aan een ander soort helden. In deze tijd waarin shoppen een geliefde tijdspassing is, genot de uiterste vervulling van behoeften biedt, en het geloof gemarginaliseerd is, biedt een meisje dat naar de markt gaat, een verbond met de duivel sluit en zeven jaar leeft in wellust en liederlijkheid, een ideale mogelijkheid tot identificatie. En dat het uiteindelijk zelfs met haar goed komt, is dan een aangename troost. Het gaat soms vreemd met verhalen en hun helden: terwijl Mariken in Nijmegen van harte is omarmd, is de Zwaanridder vergeten. Hij is ongemerkt doorgelopen naar Kleef. Is dit vanwege zijn onbruikbaarheid als stedelijk A-merk, en heeft Nijmegen behoefte aan een ander soort held dan Kleef? Is het toeval of een onverklaarbare gril van de geschiedenis?

Verantwoording en verder lezen

Het tweede deel van deze bijdrage komt grotendeels overeen met een inleiding die ik heb verzorgd tijdens de tweede opvoering van *Helias*, een muziekproductie door Lunapark met teksten van H.H. ter Balkt, Astrid Lampe, Saskia de Jong en Mustafa Stitou en gecomponeerd door Arnold Marinissen en Anthony Fiumara tijdens het Wintertuinfestival op 26 november 2010 te Nijmegen.

Over *Mariken van Nieumeghen* is veel geschreven. De belangrijkste gegevens zijn te vinden in H. Pleij. 'Omstreeks 1515. De Antwerpse drukker Willem Vorsterman brengt een slordige druk uit van *Mariken van Nieumeghen*.' In: R.L. Erenstein (red.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: AUP 1996. p. 86-91. Verder in twee belangrijke uitgaven van de tekst: *Mariken van Nieumeghen & Elckerlijc. Zonde, hoop en verlossing in de late Middeleeuwen*. Vert. Willem Wilmink; inl. en ed. Bart Ramakers. Amsterdam: Prometheus 1998; en *Mariken van Nieumeghen*. Ed. Dirk Coigneau. Hilversum: Verloren 1996.

De meest toegankelijke introductie tot de Zwaanridder en de lange verhaaltraditie, en bovendien een moderne vertaling van de tekst die in de zestiende eeuw in druk verscheen, geeft Martijn Wijngaards (ed.). *De wonderlijke historie van de Zwaanridder die in Nijmegen aankwam*. Wageningen: Uitgeverij Inco-Hippo 2005. Zie verder ook G. Claassens. 'De Zwaanridder'. In: W.P. Gerritsen

e.a. *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst.* Nijmegen: SUN 1993. p. 380-386. •

Johan Oosterman is hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij houdt zich bezig met lyriek uit de middeleeuwen en de zestiende eeuw, met de Brugse rederijker Anthonis de Roovere, en met de literatuur die te verbinden is met het Nederlands-Duitse grensgebied (en hoewel de besproken teksten daar niet ontstaan zijn, hebben ze er inhoudelijk veel mee te maken).

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

Joost Rosendaal

Johannes van 't Lindenhout

Vader van 20.000 kinderen

Op een klein verlaten kerkhof vlak bij de A73 aan de rand van Nijmegen ligt 'vader' Van 't Lindenhout begraven tussen meer dan driehonderd van zijn kinderen. 'Er is een tijd geweest, dat in ons land de naam van Van 't Lindenhout algemeen bekend was, vooral in Christelijke kringen', zo schreef dominee Hendrik Kluin in 1941.¹ Vijftig jaar daarvoor was Van 't Lindenhout inderdaad een bekende Nederlander, als we af mogen gaan op de honderden krantenartikelen in talrijke dagbladen. Koningin-regentes Emma en koningin Wilhelmina vereerden hem in 1895 zelfs met een bezoek. Zijn roem bleek vergankelijk. Slechts weinigen zijn nu bekend met het fraaie Van 't Lindenhoutmuseum in Neerbosch. Wie was deze man, die naar verluidt door twintigduizend kinderen beschouwd werd als hun vader? Waaraan dankte hij zijn faam?

'Had de Heere God ons reeds als kind met arme weezen in aanraking gebracht, Hij opende ons nu als van zelve den weg om iets voor Hem te mogen doen', zo beschreef Van 't Lindenhout zijn bezieling om te komen tot wat de grootste wezeninrichting van Nederland zou worden.² In de negentiende eeuw was er buiten de grote steden nauwelijks zorg voor wezen en halfwezen. Kerkelijke armeninstellingen besteedden deze kinderen vaak uit bij boeren. Niet zelden was hierbij sprake van uitbuiting, omdat ze werden gebruikt als goedkope arbeidskrachten. Hier wilde Van 't Lindenhout iets aan doen. Over zijn 'beking', de opbouw van zijn weeshuis en zijn werk voor de wezen heeft hij herhaaldelijk gepubliceerd. In deze geschriften toonde hij zich een volgeling van het Réveil, de beweging binnen het negentiende-eeuwse protestantisme die de nadruk legde op het innerlijk geloof, zich afzette tegen het rationalisme en zich inzette voor de sociaal zwakkeren.³

¹ H. Kluin, 'Johannes van 't Lindenhout', *Lichtstralen op den akker der wereld* 46 (1941) 2-3, 46-56, hier: 46.

² J. van 't Lindenhout, *Het ontstaan der weesinrichting. Eene herinnering bij het veertigjarig bestaan der stichting* (Nijmegen 1903) 4.

³ Over het Réveil: O.W. Dubois, 'Réveil', in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet (red.) *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 280-290.

Jan van 't Lindenhout, later noemde hij zich Johannes, werd in 1836 geboren in Herveld als zoon van een protestantse timmerman.⁴ Zijn ouders waren vier maanden voor zijn geboorte getrouwd. De vader vestigde zich met zijn gezin als boer in zijn geboortedorp Beuningen. In zijn autobiografie *Na vijf-en-twintig jaren* presenteerde Johannes van 't Lindenhout zijn familie als behorend tot een vooraanstaand geslacht, waarvan de stamvader in 1574 met de graaf Lodewijk van Nassau op de Mookerheide tegen de Spanjaarden gevochten zou hebben.⁵ Hoewel het onduidelijk blijft óf dit inderdaad een verwante van hem is, past het in zijn zelfrepresentatie waarbij hij zijn trouw aan het koninklijk huis steeds benadrukte.

In zijn jeugd stond hij als gelovige sterk onder invloed van de Nijmeegse predikant Louis Suson Pedro Meyboom. Deze verdedigde de zogenaamde Groninger Richting, die een dogmatisch calvinisme afwees. De predikant moest optreden als volksopvoeder en als een bestrijder van bijgeloof en ongelooft. In zijn autobiografie gaf Van 't Lindenhout talrijke voorbeelden van het volksgeloof in zijn dorp Beuningen, zoals weerwolven, witte wieven, bokkenrijders, spoken en heksen. Vanuit een haat tegen het katholieke geloof sloot hij zich aan bij het militante Philacterion, een fanatiek antikatholiek genootschap.⁶ Met een neef ging hij naar kostschool met het doel predikant te worden. Zijn kritiek op het protestantse geloof, dat steeds verder naar het zogenaamde modernisme neigde, nam in deze periode sterk toe. Hij vond dit geloof zielloos.

Toen hij achttien jaar oud was, vond er een ingrijpende gebeurtenis plaats in zijn leven. Zijn twee jaar jongere broer Hendrik stierf na een ziekbed van een half jaar in de zomer van 1855.⁷ Dit overlijden greep hem sterk aan en bracht hem in een geloofscrisis. Het had, zo schreef hij later, echter ook tot gevolg dat hij zijn studie moest afbreken. Als enig overgebleven zoon was hij nu voorbestemd om zijn vader in het landbouwbedrijf op te volgen. Zijn geloofsinkeer was echter bekend geworden en er werd beweerd dat hij zich bij de Afscheiding van 1834 had aangesloten. Na het bezoek van een colporteur van religieuze boeken kwam Van 't Lindenhout tot de overtuiging dat hij zelf moest gaan rondreizen met een grote leren tas op de rug om christelijke boeken en Bijbels

⁴ Jan Jacob van 't Lindenhout en Derkje Gijsberts Gertzen trouwde 7 mei 1836 te Valburg. Hun zoon werd 4 september geboren te Herveld. Vgl. R. van Regteren, 'Johannes van 't Lindenhout 1836-1918, Stichter en Directeur van het grootste particuliere weeshuis in Nederland', in: J.A.E. Kuys e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland II* (Hilversum, 2000) 63-65. Kluin meende ten onrechte dat hij in Beuningen geboren was: H. Kluin, *Gezegend werk. De weesinrichting te Neerbosch vroeger en nu* (Neerbosch 1948) 7.

⁵ J. van 't Lindenhout, *Na vijf-en-twintig jaren. Levenherinneringen* (Nijmegen 1888) 345-346.

⁶ Over het Rotterdamse departement van dit genootschap: H. ten Boom, 'Een geheime broederschap in de negentiende eeuw te Rotterdam', *Rotterdams jaarboekje* 9e reeks, 10 (1992) 174-191.

⁷ In zijn autobiografie dateert hij dit overlijden op 6 augustus 1854; Van 't Lindenhout, *Na vijf-en-twintig jaren*, 79. Blijkens de registers van de Burgerlijke Stand van Beuningen overleed hij echter op 11 augustus 1855 om 5 uur 's morgens.

aan de man te brengen. Ondanks bezwaren van zijn vader trok hij twee jaar lang door Nederland om zijn geestelijke literatuur aan de man te brengen. Zijn gezondheid had behoorlijk te lijden onder deze zware tochten en hij moest daardoor uiteindelijk stoppen met het colporteren.

Via historicus en jurist jhr. Anthony Michael Cornelis Asch van Wijck kwam hij in contact met Johan Arnold Strickling, sinds 1854 een van de vier evangelisten van de Nederlandse Evangelische-Protestantse Vereniging (NEPV). Deze antikatholieke vereniging kwam voort uit de Aprilbeweging en was een reactie op het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Met Strickling verzorgde de jonge Van 't Lindenhout Bijbellezingen in Soest en Lage Vuursche. Een van de oprichters van de NEPV was de Haagse arts Abraham Capadose, die in 1822 samen met Isaac da Costa van het Jodendom overgegaan was tot het protestantisme en uitgegroeid was tot één van de leiders van het Réveil. Na een ontmoeting met Capadose, vermoedelijk in het voorjaar van 1858, sloot de 21-jarige Van 't Lindenhout zich aan bij de NEPV als evangelist en nam hij het werk van Strickling over, die zich na een theologisch verschil uit de vereniging had teruggetrokken.⁸ Van 't Lindenhout's gezondheid bleef zwak en hij keerde korte tijd later terug naar Beuningen om aan te sterken. Hij zette echter al snel zijn evangelisatiewerk voort. Vanaf 1859 hield hij druk bezochte Bijbellezingen, onder meer bij een boer in Dodewaard. Hier ontmoette hij ook de predikant van Hemmen, ds. Ottho Gerhard Heldring, die enige jaren tevoren in Zetten en Hoenderloo opvanghuizen voor 'gevalen vrouwen' (prostituees en ongehuwde moeders) en 'verwaarloosde kinderen' geopend had. Vanuit de geest van het Réveil was Heldring er van overtuigd dat naast evangelisatie ook sociale zorg nodig was.⁹ Hij werd een leermeester voor de jonge Van 't Lindenhout. In 1861 zegende hij het huwelijk van zijn leerling in met Hendrina Sipman, een achternicht van Van 't Lindenhout.

Onder de predikanten van de hervormde gemeente in Nijmegen overheerste de moderne theologie, die het geloof in christelijke wonderen en de orthodoxie afwees. De Waalse en Lutherse predikanten organiseerden bijeenkomsten waarin deze rationele benadering van het geloof werd afgewezen. Ook veel Nederlands hervormden voelden zich hiertoe aangetrokken. De faam van Van 't Lindenhout op het platteland van de Betuwe was inmiddels ook in de stad doorgedrongen. Vermoedelijk vroeg Aeneas baron Mackay, landelijk voorzitter van de NEPV en later minister-president, hem ook om in diens geboortestad Nijmegen evangelisatiebijeenkomsten te komen houden. De Bijbellezingen werden ook hier een succes en in korte tijd moest tot driemaal toe worden uitgezien naar een grotere locatie om alle belangstellenden te kunnen ontvangen.¹⁰

⁸ D. Kalmijn, *Abraham Capadose* (Den Haag 1955) 176-182; *Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging, 1853-1903* (Den Haag 1903) 52-54.

⁹ P.L. Schram, 'Hedring, Ottho Gerhard,' in: D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme III* (1988) 172-176.

¹⁰ Van 't Lindenhout, *Na vijf-en-twintig jaren*, 138-141.

Na een conflict met het bestuur over de aanstelling van een nieuwe evangelist nam Van 't Lindenhout in 1862 ontslag. Hij bleef echter nog wel actief voor de NEPV en werd later lid van het hoofdbestuur. Van 't Lindenhout was ervan overtuigd dat wie voor de Heer werkte, ook door de Heer beloond zou worden. Hij weigerde daarom een vast traktement en zou ook in latere jaren leven 'uit de hand des Heeren'. In Nijmegen bleef hij zijn Bijbelzingen voortzetten en hield hij ook een zondagschool. Bij zijn evangelisatiewerk was hij in aanraking gekomen met de eigenzinnige predikant Huibert Jacobus Buddingh, die in Goes een eigen afgescheiden christelijke gemeente leidde. In navolging van de Engelse evangelist George Müller was hij een klein weduwen- en wezenhuis begonnen dat geheel functioneerde op 'liefdegaven'. Van 't Lindenhout voelde zich sterk aangetrokken tot dit ideaal van Müller. Hij wilde een soortgelijke instelling oprichten.

Voor een nieuw evangelisatielokaal in Nijmegen was door een van zijn 'vrienden' een leegstaande herberg in de Lange Brouwerstraat aangekocht. Hier ging Van 't Lindenhout met zijn gezin wonen. Veel kamers bleven echter ongebruikt, waarop de evangelist met steun van zijn volgelingen besloot tot de opvang van weeskinderen. Op 1 november 1863 werden de eerste twee wezen opgenomen. Deze opvang was gratis. 'Wij wenschen [...] met hen uit de hand des Heeren te leven'. Hoofddoel was te zorgen voor een 'geestelijke opvoeding' in het 'Woord Gods'. Daarnaast zouden meisjes opgeleid worden tot dienstbode en jongens handarbeid worden bijgebracht. Een half jaar later waren er reeds achttien kinderen in het huis. Vanuit de caritasgedachte van het Réveil stroomden geldelijke en materiële giften binnen. In zijn autobiografie benadrukte Van 't Lindenhout hoe hij hier steeds werd geholpen door Gods wonderen. In zijn succes zag hij het werk van de Heer die steeds weer gehoor gaf aan de gebeden.¹¹

In 1865 was het aantal wezen opgelopen tot zeventig. Er bestond grote behoefte aan meer ruimte. Twee vrienden kochten in maart 1866 een boerderij met grond in Neerbosch en gaven een deel hiervan aan de wezenvader om er een weeshuis te bouwen. Een jaar later konden de eerste veertig meisjes in het nieuwe gebouw worden ontvangen. Een onderwijzer van het de weesinrichting van ds. Buddingh in Goes, die door ethische bezwaren tegen vaccinatie zijn werk daar had beëindigd, nam het onderricht van de wezen voor zijn rekening. Twee nieuwe huizen volgden in de volgende jaren. In 1870 was vrijwel alle activiteit in Neerbosch geconcentreerd en verhuisde ook de familie Van 't Linden-

¹¹ Vgl. over de geschiedenis van de weesinrichting naast de autobiografie ook de werken van directeur H. Kluin, *Gezegend werk. De weesinrichting te Neerbosch vroeger en nu* (Neerbosch 1948); H. Kluin, *Dwaasheid, die wijsheid beschaamde. Bij het honderdjarig bestaan van de Van 't Lindenhoutstichtingen "Neerbosch"* (Neerbosch 1963). Vgl. verder: A.W. Bronsveld, 'Johs. van 't Lindenhout, directeur der weesinrichtingen te Neerbosch', *Eigen haard. Geïllustreerd volkstijdschrift* 14 (1888) 290-292; en F.W. Smits Pz., 'De weesinrichting van den heer Johannes van 't Lindenhout, te Neerbosch en Nijmegen', *Geldersche volks-almanak* 52 (1886) 137-153.

hout van het oude huis in de Nijmeegse benedenstad naar een nieuwe woning bij de weesinstelling. De statuten van de 'Vereeniging tot opnemng en opvoeding van verwaarloosde weezen in Nederland' werden koninklijk goedgekeurd. Steeds bleef Van 't Lindenhout vertrouwen op giften, die uit heel Nederland toestroomden. Het eerste anderhalf jaar (1863/64) waren de inkomsten een krappe 4.500 gulden. Zes jaar later was dit reeds meer dan 30.000 gulden. Er waren toen inmiddels zo'n driehonderd wezen onder de zorg van Van 't Lindenhout. Voor de zeer jonge wezen (tot vijf jaar) werd een apart 'moederhuis' ingericht.¹²

Een belangrijke uitbreiding van de weesinrichting was de drukkerij van Pieter Johannes Milborn, die aanvankelijk in het oude weeshuis in Nijmegen werd gevestigd. De uitgave van het weekblad *Het Oosten* en andere stichtelijke bladen en publicaties zorgden in de daarop volgende jaren voor een vaste bron van inkomsten. Weesjongens konden bij de drukker een opleiding tot drukker of zetter volgen. Ook voor andere ambachten werden werkplaatsen ingericht: klompenmakerij, boekbinderij en kleermakerij. De weesjongens hielpen en leerden bij het timmeren en metselen van nieuwe gebouwen. De meisjes kregen onderricht in de wasserij, de keuken en het naaiatelier. Ook de geestelijke opvoeding van de wezen bleef een belangrijk streven. In 1873 werd een eerste kapel ingezegend op het terrein. Van 't Lindenhout was overtuigd van de kracht van het gebed. In zijn autobiografie geeft hij tal van voorbeelden hoe door het gebed onhandelbare weesjongens tot inkeer kwamen en zieken genezen werden of tot rust kwamen. De naamsbekendheid van het instituut werd vergroot door vele predikanten. In augustus 1875 kwamen zestig van hen bijeen voor een driedaagse conferentie in Neerbosch. Ook later werden dergelijke conferenties in de weesinrichting gehouden. Overal in het land vonden zogenaamde Neerbosch Avonden plaats om fondsen te werven. Bij een van deze avonden was ook prinses Marianne aanwezig, de vrijgevochten tante van koning Willem III. Zij was erg onder de indruk en schonk het volgende jaar duizend gulden.¹³

De weesinrichting bleef maar groeien. Een ziekenhuis, een eigen begraafplaats, een nieuwe kapel, nieuwe weeshuizen en werkplaatsen gaven de instelling het uiterlijk van een klein dorp. Van 't Lindenhout toonde zich zeer Oranjegezind en gaf uitdrukking aan deze band met het koninklijk huis door huizen te noemen naar koning Willem en zijn vrouw koningin Emma. Van 't Lindenhout zocht steeds weer naar mogelijkheden om de oudere wezen een plaats in de maatschappij te geven. In 1886 ging hij op uitnodiging van een aantal vrienden naar Noord-Amerika. Hij ontmoette er verschillende sympathisanten en in volgen-

¹² Over de beginjaren: Van 't Lindenhout, *Het ontstaan der weesinrichting*; F. de Bas, 'Opvoedingsgestichten in Nederland I De weesinrichting Van 't Lindenhout', *Eigen haard. Geïllustreerd volkstijdschrift* 4 (1878) 438-440.

¹³ Kluin, *Gezegend werk*, 53.

de jaren emigreerden tientallen weesjongens naar de Nieuwe Wereld.¹⁴ Rond 1890 woonden er 1100 kinderen in het wezendorp.

Het succes en de snelle groei leidden tot kritiek. In juni 1893 verschenen berichten over misstanden in de weesinrichting. Gerard van Deth, vader van twee halfwezen, die na het overlijden van zijn vrouw de zorg voor zijn kinderen niet op zich had kunnen nemen omdat hij als scheepskapitein op de vaart was, haalde zijn kroost uit de inrichting en was vol rancune. Samen met A.J. van Houten, die negen maanden als onderwijzer aan de weesinrichting verbonden was geweest, publiceerde hij een felle aanklacht. De aantijgingen betroffen de slechte hygiëne, kindermishandeling, financiële malversaties en zelfs seksueel misbruik. Andere pamfletten volgden.¹⁵ De kranten stonden vol van de sensationele berichten. Een held van protestants-christelijk Nederland leek

Wat de heer en mevrouw Van 't Lindenhout nog niet hebben gedaan.

'Wat de heer en mevrouw Van 't Lindenhout nog niet hebben gedaan: "Wij verzoeken Uwe Majesteit, een onderzoek te gelasten naar de Weesenverpleging in Nederland". Halfwees koningin Wilhelmina kruipt bang weg voor Van 't Lindenhout die van kindermisbruik werd beschuldigd. Spotprent van Joh. Braakensiek in De Amsterdammer (26 november 1893).

¹⁴ J. van 't Lindenhout, *Zes weken tusschen de wielen, of de Hollanders in Amerika* (Nijmegen 1890).

¹⁵ G. van Deth en A.J. van Houten, *De weesvader Van 't Lindenhout ontmaskerd, of onthullingen over de weesinrichting te Neerbosch* (Amsterdam 1893); G. van Deth, *De weesinrichting te Neerbosch. Vervolf en slot op 'De weesvader Van 't Lindenhout ontmaskerd'* (Amsterdam 1893).

van zijn voetstuk te vallen. De polemiek die ontstond lijkt mede gekleurd door de scheuring tussen de 'kleine luyden' van Kuiper en de meer aristocratische vrij-antirevolutionairen (later christelijk-historici) onder leiding van De Savornin Lohman. Van 't Lindenhout lijkt mede door zijn band met Aeneas Mackay tot deze laatste groep te behoren.

De roep om een parlementair onderzoek was groot. Daar het echter een particuliere inrichting betrof, werd dit voorstel verworpen. Van 't Lindenhout besloot zelf een commissie aan te zoeken om zijn instelling te onderzoeken. Natuurlijk kwam hem dit nog op meer kritiek te staan. De leden van de commissie waren echter allen gerespecteerde mannen van verschillende politieke en godsdienstige signatuur. De 23 leden stonden onder voorzitterschap van de liberaal en felle anti-Kuyperiaan jhr mr. Willem Hendrik de Beaufort. Ook andere Kamerleden accepteerden een plaats in de commissie onder wie jhr prof. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman. Drie subcommissies – voor financiën, voor opvoeding en voor hygiëne – brachten uitgebreid rapport uit. Er werden veel misstanden geconstateerd, die vooral veroorzaakt waren door de snelle groei. Van financiële corruptie was geen sprake, wel van een amateuristische administratie. Naar de seksuele aantijgingen deed de commissie geen onderzoek, maar deze leken zeer overtrokken en uit hun verband gerukt.¹⁶

Van 't Lindenhout en vooral zijn vrouw, die volgens de commissie veel te hardhandig optrad, waren zwaar aangeslagen. Hun naam werd echter symbolisch gezuiverd toen in 1895 koningin-moeder Emma met haar dochter koningin Wilhelmina een bezoek aan de inrichting bracht. De groei van de weesinrichting werd gestopt. Veel hygiënische en pedagogische verbeteringen werden doorgevoerd. Drie jaar na het overlijden van zijn vrouw nam Van 't Lindenhout, 66 jaar oud, op 12 juli 1903 afscheid als directeur van het weeshuis. Nog bijna vijftien jaar zou hij in geschriften blijf geven van betrokkenheid bij zijn geestkind. Op 22 januari 1918 sloot hij voorgoed zijn ogen.¹⁷

Duizenden wezen beschouwden Van 't Lindenhout als hun vader. Verenigingen van oud-wezen vereerden hem als de redder van hun leven. Talrijke schilderijen en borstbeelden getuigen van de grote bewondering die voor hem bestond. Ze tonen echter ook een ijdelheid die de wezenvader niet vreemd geweest schijnt te zijn. In Nijmegen groeide na 1900 het katholieke zelfbewustzijn. De stad werd tijdens het Interbellum 'Monnikendam aan de Waal'. Hier

¹⁶ *Verslag van de commissie van onderzoek in zake de weesinrichting te Neerbosch* (Rotterdam 1894). Ook hierna bleef de kritiek: W.J. de Ruyter, *Het donkere Neerbosch: toestanden en feiten in de weesinrichting van den heer Joh. van 't Lindenhout na de geruchtmakende onthullingen, of De beloofde verbeteringen in de praktijk: open brief* (z.p. 1895). Kritisch was ook J.N. van Hall, 'De weesinrichting te Neerbosch en haar stichter', *De gids* 28 (1894) II, 66-84.

¹⁷ Bij het overlijden van mevrouw Van 't Lindenhout verscheen: *In memoriam mevrouw H. van 't Lindenhout geb. Sipman, 1836-1900* (Nijmegen 1900).

was geen plaats meer voor de Réveil-man Van 't Lindenhout. De familienaam lijkt in de stad alleen nog te herinneren aan zijn kleinzoon, dichter en vriend van Martinus Nijhoff die in 1916 zelfmoord pleegde.¹⁸ Ook binnen protestants-christelijke kring werd zijn nagedachtenis niet levendig gehouden. Alleen bij de oud-wezen en zijn opvolgers in het kinderdorp Neerbosch bleef zijn markante persoonlijkheid bekend. In 1984 ontstond het Van 't Lindenhoutmuseum dat de geschiedenis van zijn leven en zijn geesteskind in ere houdt.

Joost Rosendaal (1963) studeerde geschiedenis in Nijmegen en Parijs. Hij is als docent politieke-cultuurgeschiedenis verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

¹⁸ J. van 't Lindenhout jr., *Nagelaten verzen* (Nijmegen 1995); P. Altena, 'Lindenhout jr., Johannes van 't,' *Jaarboek Numaga* 53 (2006) 93-94.

André Stufkens

Joris Ivens (1898-1989)

In zijn appartement op de vijfde verdieping in de Straat van de Heilige Vaders, in hartje Parijs, op de linkeroever, zo'n beetje op de plek van waaruit zijn stadgenoten de gebroeders Van Limburg eeuwen eerder het zicht op de Seine en het Louvre hebben geschilderd, klinkt uit de mond van de 89-jarige cineast Joris Ivens een resoluut 'Nee!'. Daar kan absoluut geen sprake van zijn: een standbeeld in zijn geboortestad Nijmegen met een portretbuste van zijn persoon. Een delegatie uit deze stad met de wethouder van cultuur, zijn hoogste ambtenaar en een bestuurslid van de Stichting Joris Ivens Nijmegen is speciaal naar hem afgereisd om hem dat persoonlijk voor te stellen, maar Ivens antwoordt resoluut afwijzend: 'Dergelijke beelden op sokkels hebben in de 20e eeuw zoveel kwaad aangericht'.¹

Hem staat een geheel ander beeldhouwwerk voor ogen op het naar hem genoemde Joris Ivensplein: een kunstwerk, waarin Nijmegen herinnerd wordt aan het bombardement en de verschrikkingen van het fascisme. Met zijn films heeft hij immers al vroeg en vaak tegen het fascisme geageerd en dat verbindt hem met zijn geboortestad, zo stelt hij. Om een dergelijke sculptuur heen ziet hij het liefst bomen en voorzieningen voor kinderen en ouderen om te spelen en te kletsen. Een beetje zoals bij een pétanquebaan in Frankrijk... Aan zijn ideeën is geen gehoor gegeven, maar op een zaterdagochtend belt hij me een tekst door die later wel op het aan hem opgedragen abstracte beeld op het Joris Ivensplein is geplaatst: 'Dikwijls, ver weg, bleef Nijmegen, mijn jeugd, toch dichtbij'.

Zoveel weet Ivens: helden worden eerst op het schild getild, op een sokkel geplaatst en daarna vergeten, verguisd of vernietigd... de held 'tussen hybris en vergaan'.² Dat moet in een flits door zijn hoofd zijn gegaan, als hij het aanbod van de Nijmegenaren verwerpt. Hij heeft immers gedurende zijn lange leven sterk wisselende waarderingen meegemaakt, 'van held tot paria' en andersom. Als geen ander weet hij dat het rad van de politiek en van de artistieke waardering nog sneller draait dan dat van vrouwe Fortuna. Met een aantal voorbeelden hiervan wil ik in dit artikel laten zien dat het begrip 'held' relatief is, tijdgebonden en afhankelijk van de waarnemer.

¹ Bezoek aan Joris Ivens op 29 mei 1988, met Jelle Brinxma (wethouder), Jaap Kassies (hoofd cultuur) en André Stufkens (Stichting Joris Ivens Nijmegen), ter voorbereiding van het bezoek van Joris Ivens aan Nijmegen in oktober van dat jaar, ter gelegenheid van zijn negentigste verjaardag.

² 'Tussen Hybris en Vergaan' is de titel van een dichtbundel uit 1969 van de Zeeuwse dichter Hans Warren.

Een lintje

In Nederland wordt Ivens eind jaren twintig omarmd als de vaandeldrager van de prille vaderlandse filmkunst, als beeldvormer van een modern Nederland, in een tijd dat het imago van ons land nog grotendeels wordt bepaald door opbollende Volendammer broeken, klompen en molens. Met avant-gardistische films over de nieuwe hefbrug in Rotterdam, een regenbui in Amsterdam, de fabricage van Philipsradio's (de eerste geluidsfilm van Nederland) en de kolossale Zuiderzeewerken kanteelde Ivens zelfbewust het gezapige folkloristische beeld naar dat van een jong en durvend Nederland. De nog verzuilde pers bericht van rechts tot links uitgebreid en met trots over het onstuimige begin van Ivens' loopbaan, wanneer hij als eerste Nederlandse filmmaker internationaal doorbreekt. Maar binnen zes jaar verdwijnt Ivens definitief naar het buitenland, omdat er mede door de crisis in eigen land geen opdrachten meer voor hem zijn. Bovendien beschouwt en veroordeelt de pers hem, na een tweetal kritische documentaires over werkloosheid en honger, als communistisch propagandist. Vervolgens wordt hij in de Sovjet-Unie, waar hij zijn filmideaal denkt te kunnen realiseren, zo gemangeld door bureaucratie en censuur dat hij er letterlijk ziek van wordt en al spoedig naar de VS vertrekt. In het voorjaar van 1936 halen Amerikaanse filmmakers hem als held binnen, als katalysator van allerlei ontwikkelingen op cultureel en politiek terrein. Nog geen jaar later maakt hij met vooraanstaande kunstenaars als Ernest Hemingway, John Dos Passos en Lillian Hellman een filmklassieker over de Spaanse burgeroorlog. Op 8 juli 1937 laten Hemingway, zijn vriendin Martha Gellhorn en Ivens de rolprent als eersten aan president Franklin D. Roosevelt en zijn vrouw Eleanor in het Witte Huis zien. 'U vond de film echt goed, hè? Ik vind dat Joris indrukwekkend werk heeft geleverd, het is een persoonlijk document van persoonlijke moed waarvoor je in elke oorlog een lintje zou krijgen, behalve in deze oorlog', schrijft Gellhorn na afloop aan de presidentsvrouw.³ Twee jaar later vervaardigt Ivens in opdracht van het Amerikaanse ministerie van landbouw de meest effectieve documentaire over de New Deal-politiek van Roosevelt, die door miljoenen boeren wordt gezien. Verbazingwekkend, dat juist een buitenlander zo'n door en door Amerikaanse film kan maken met zo'n effect, stellen filmwetenschappers in de VS.⁴

³ Martha Gellhorn in een brief aan Eleanor Roosevelt, gedateerd 8 juli 1937, gepubliceerd in Martha Gellhorn, *De ogen van miljoenen. Brieven 1930-1966*, 2008 Amsterdam, p. 88.

⁴ Richard M Barsam, in *Nonfiction Film. A Critical History*, 1973 en Robert Sklar, *Film, an International History of the Medium*, 1993.

De paspoortaffaire

Tijdens de Tweede Wereldoorlog steunt Ivens de strijd van de geallieerden onder andere met een film over de Canadese marine en door bijdragen aan drie befaamde series van Frank Capra voor het Amerikaanse ministerie van defensie: *Why We Fight*, *Know Your Ally* en *Know Your Enemy*. Zijn vakmanschap wordt dermate hoog gewaardeerd dat Ivens bij een van de Hollywoodstudio's als adviseur wordt aangesteld voor de speelfilm *The Story of G.I.-Joe*, dat verhaalt over een heldhaftige Amerikaanse oorlogscorrespondent tijdens de bevrijding van Italië. Maar hetzelfde Amerikaanse ministerie van defensie zit Ivens kort daarop dwars als hij

Joris Ivens. Bron: Archief Beeld en Geluid/NOS.

in opdracht van de Nederlandse regering vanuit Australië de bevrijding van Nederlands-Indië filmisch wil gaan vastleggen. Daar toe aangezet door een tegenstander van Ivens binnen de Nederlandse veiligheidsdienst ontzegt het Amerikaanse opperbevel hem de toegang tot het oorlogsterrein. Als Ivens bovendien merkt dat de Nederlandse regering geheel tegen zijn contract in en tegen de wens van de geallieerden het Atlantic Charter ondermijnt door Nederlandse soldaten naar de zojuist uitgeroepen republiek Indonesië te verschepen om de regering van Soekarno met geweld te verjagen, neemt hij op 21 november 1945 ontslag als Film Commissioner. Tot op de voorpagina van *The New York Times* verschijnen artikelen met zijn stellingname voor de onafhankelijkheid van Indonesië. 'Every Nation -Holland, America, France, and Australia -has found it necessary to strive for independence at a certain point of its national history: there is a road to freedom for all peoples of the World. The Documentary Film should record and assist the progress along that road.'⁵ Vijf dagen na zijn ontslag wordt al

⁵ Press Statement made by Joris Ivens, 21st November 1945. In archief Consulaat-generaal Sydney 1930-1947 nr. T 16 Joris Ivens.

door ambtenaren gesuggereerd zijn paspoort in te nemen en consulaire steun te ontzeggen, zonder dat duidelijk is welke wettelijke basis daaraan ten grondslag ligt. Het is het begin van een jarenlange diplomatieke strijd van het ministerie van buitenlandse zaken tegen Ivens. Op 10 mei 1950 wordt zijn paspoort daadwerkelijk ingetrokken, waarop hij zich steeds verplicht moet melden bij Nederlandse ambassades. Bij terugkeer in Nederland loopt hij grote kans opgepakt te worden en nog tot in de jaren '60 probeert minister Joseph Luns filmvertoningen van *Indonesia Calling* zelfs in het buitenland te voorkomen. Ook een filmopdracht van de regering aan Ivens probeert hij te verhinderen. Als in 1986 minister van cultuur Elco Brinkman afreist naar Parijs om Ivens een Gouden Kalf uit te reiken, herstelt deze de band tussen Ivens en zijn vaderland en biedt hij hem namens de regering zijn verontschuldigingen aan: 'Aan de betrokkenheid met het onderwerp ontleende u het vermogen om, soms ver voor anderen, de historische betekenis van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen te herkennen en op film vast te leggen. [...] Ik constateer dat de geschiedenis u meer gelijk heeft gegeven dan uw toenmalige opponenten.' Het conflict uit 1945 wordt daarmee na veertig jaar beslecht.

Persona non grata

Na de clash met de Nederlandse regering in 1945 vervolgt Ivens' zijn filmloopbaan in het Oostblok, waar hij wederom met veel bureaucratie en censuur te maken krijgt. Verblind door 'de goede zaak' houdt hij kritiek daarop heel lang voor zich. Hij raakt als 'bard van het socialisme' ingekapseld in een propagandamachinerie, waarvoor hij beloond wordt met onderscheidingen als de Wereldvredeprijs en de prestigieuze Lenin Prijs voor Wetenschap en Cultuur. Via de co-regie van de speelfilm *Les aventures de Till d'Espiègle* keert hij na enkele jaren weer terug in het Westen, om vanuit zijn nieuwe woonplaats Parijs de hele wereld af te reizen. Door zijn vroege steun aan derdewereldlanden en hun bloedige strijd voor onafhankelijkheid (Cuba, Mali, Vietnam) raakt hij steeds verder vervreemd van het 'reëel bestaande socialisme' achter het IJzeren Gordijn en hij verbindt zich meer en meer met China. Dat land kent hij al vanaf 1938 door zijn documentaire *The 400 Million*, waarin hij het Chinese verzet tegen de Japanse bezetter heeft verfilmd. In de roemruchte jaren '68 en '69 komt het tot een breuk met het Oostblok. Aanleiding vormt onder andere de illegale vertoning door Ivens' vierde vrouw, Marceline Loridan-Ivens, van enkele revolutionaire studentenfilms uit Parijs op het documentaire filmfestival van Leipzig. Hij was in hetzelfde jaar nog benoemd tot eredoctor aan de Karl Marx Universiteit in die stad, maar de regering van de DDR verklaart hem twee jaar later tot persona non grata en het festival schaft de Joris Ivens Prijs af. Ivens zal nooit meer in de DDR of andere Oostbloklanden terugkeren, en bekritiseert de inval van het Rode leger in Tsjecho-Slowakije.

Vriend van het Chinese Volk

Zijn lange relatie met China blijkt al even fluctuerend. Nadat hij in 1938 zijn camera heeft geschonken aan de filmmakers op de rode basis in Yanan, verkrijgt hij de eretitel 'Vriend van het Chinese Volk'. Met deze gift wordt de basis gelegd voor de documentaireproductie in China; een sleutelmoment in de filmgeschiedenis volgens filmwetenschapper Chris Fukuwara.⁶ In 1958, als de documentaireproductie professionaliseert, wordt Ivens uitgenodigd om er westerse filmtechnieken te leren aan Chinese filmmakers. Volgens zijn lesmodel van een filmschool in de praktijk, dat hij ook toepast in Nederland, Chili, Cuba, Vietnam en Mali, coacht Ivens Chinese studenten tijdens het maken van zijn films. Met de nieuwe filmtechnieken die hij hen aanleert beïnvloedt Ivens later beroemd geworden Chinese filmmakers van de zogenaamde vijfde en zesde generatie.⁷ Ivens weigert een film te maken over de Grote Sprong Voorwaarts en in 1966, bij het losbarsten van de Grote Proletarische Culturele Revolutie, is Ivens niet meer welkom. Pas in het voorjaar van 1971 worden Ivens en Loridan-Ivens door premier Zhou Enlai uitgenodigd om met hem te spreken over een filmplan. Niet toevallig spreekt de Chinese premier diezelfde maand in het geheim met Henry Kissinger, de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken, over een voorzichtige toenadering naar het Westen. Het gesprek met de filmmakers past in deze opendeurpolitiek van de premier en de opzet is dan ook dat Ivens en zijn vrouw een ander beeld van China aan de wereld presenteren. 'Het moet geen film worden die een rooskleurig beeld geeft, je moet China laten zien zoals het nu is', verduidelijkt Zhou Enlai.⁸ Het jarenlang durende filmproject dreigt echter geheel vast te lopen door de machtsstrijd om de opvolging van Mao Zedong tussen zijn vrouw Jiang Qing en Zhou Enlai. Vanaf zijn sterfbed weet Zhou Enlai beide filmmakers echter net op tijd te waarschuwen: 'Take your film, leave immediately the country and don't ever come back'. De filmopnames worden gered en het 12 uur durende epos gaat in 1976 in Parijs in première, om daarna wereldwijd in bioscopen en op televisie vertoond te worden. Nooit eerder in de geschiedenis maken zoveel mensen -volgens Ivens' eigen tellingen zo'n 250 miljoen kijkers- zo uitgebreid kennis met het dagelijkse leven in China. De missie van de filmmakers om een brug te slaan tussen Oost en West slaagt. De belangstelling voor China in het Westen is in die jaren dan ook zeer groot, maar als niet lang daarna zelfs de Chinese regering toegeeft dat de culturele revolutie een grote ramp was, wordt de serie het slachtoffer van ongebreidelde kritiek. Hierdoor storten

⁶ Chris Fukuwara, MOVIES, *The little Blackbook, over a century of the greatest films, stars, scenes, speeches, and events, that rocked the Movie World*, 2007 Londen, p. 119.

⁷ Luisa Prudentino, *Le regard des ombres*, 2004 Parijs, p. 18. Zie ook: Whang Decheng, 'What I learned from Joris Ivens while co-producing Early Spring', in *Joris Ivens and China*, 1983 Beijing, p. 129.

⁸ Aangehaald in: Joris Ivens en Robert Destanque, *Joris ou la mémoire d'un regard*, 1982 Parijs, p. 331.

Ivens en Loridan-Ivens in een grote depressie, waar zij pas na jaren uitkomen. Ze verwerken dit in hun laatste gezamenlijk film *Het verhaal van de wind*, waarin niet langer incidentele politieke stromingen centraal staan, maar de eeuwenoude cultuur van China en de metafysica van de wind. De zelfde metafysica waarmee Ivens in het katholieke Nijmegen is opgegroeid. Een van de eerste scènes van *Het verhaal van de wind* verwijst naar Ivens' jeugd in Nijmegen: de elfjarige Joris zit in een zelfgebouwd vliegtuig, nadat hij de eerste vliegdemostratie in Nijmegen heeft gezien. Dit filmtestament, want dat is *Het verhaal van de wind* uit 1988, maakt de cirkelgang rond naar Ivens' eerste jeugdfilm uit 1912, opgenomen in het Heydepark (de Goffert) en de nog onbebouwde heuvels van Brakkenstein. Beide films eindigen in harmonie, met een *happy end*, volgens beproefd Hollywoodmodel nadat een vijand is verslagen, bij een tent in een zanderige omgeving, met Ivens in de hoofdrol.

Voorafgaande aan de Nederlandse première van zijn laatste film ontvangt hij van koningin Beatrix de versierselen van het Ridderschap in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Vijf maanden later demonstreert hij in Parijs om de rebellerende studenten in Beijing te ondersteunen in hun strijd voor meer democratie. Twee weken daarna overlijdt hij met de woorden 'China, China...' op de lippen.

Held?

Is Joris Ivens nu een Nijmeegse held? Zijn geboortestad is hem tussen 1934 en 1987 grotendeels vergeten, maar eert hem nog net op tijd met een uitgebreide en breed gedragen manifestatie in 1988. Burgemeester Ien Dales overhandigt hem het Ereburgerschap, dat door een unanieme gemeenteraad wordt verleend. Voor mij staat vast dat Ivens niet te begrijpen valt zonder kennis van Nijmegen aan het begin van de 20e eeuw en andersom: wie Nijmegen beter wil leren begrijpen, zou Ivens moeten leren kennen. Maar een Nijmeegse held? Ivens zelf is daar blijkbaar nogal sceptisch over, getuige zijn afwijzing van een standbeeld met zijn portretbuste, en ik denk terecht. In mijn ogen is kunst geen wedstrijd met winnaars en helden. Hoewel de maatschappij steeds verder 'vergamed' en daardoor in toenemende mate in competities en 'ratings' denkt en mensen elkaar voortdurend beoordelen, vormen de kunsten juist een terrein dat zich daaraan in essentie dient te onttrekken. De waarde van een kunstwerk wordt bepaald door de kijker, lezer of luisteraar en niet door een standbeeld. Kunstenaars zijn geen 'betere' mensen, ondanks de neiging van menig kunstenaar zich als 'ziener' te profileren. Kunst heeft een intrinsieke en autonome waarde, zelfs los van de kunstenaar. Toch valt ook de kunstwereld ten prooi aan 'rijtjes', aan canonisering en marketingstrategieën, al tijdens het leven van de kunstenaars en als het om goede kunstenaars gaat ook na hun overlijden.

Over aandacht en erkenning heeft Ivens twintig jaar na zijn dood niet te klagen. Sinds de Europese Stichting Joris Ivens in 1997 vanuit Amsterdam naar Nijmegen verhuisde, organiseert of ondersteunt zij filmvertoningen in 36 landen. In het afgelopen jaar waren er uitgebreide retrospectieven in Leipzig,

Nieuw-Caledonië, Thessaloniki, Athene, Shanghai, Maputo, Lissabon en Sevilla. In 2011 volgen Mexico, Ecuador, Uruguay en Chili. De in Nijmegen geproduceerde DVD-box met 20 Ivensfilms is inmiddels verschenen in de Benelux, in Frankrijk, Duitsland en China en wordt volgend jaar in de VS uitgebracht. Ondertussen zijn wereldwijd 20 documentaires over Ivens gemaakt, meestal met de opzet om te bekijken in hoeverre Ivens destijds wel alles heeft laten zien en hoe het de mensen daarna is vergaan. Ook het aantal publicaties en boeken blijft stijgen: deze maand in Chili (Universiteit van Santiago de Chile: over Ivens en Chili) en Nederland (Rijksmuseum: over Robert Capa en Ivens in China), de komende maanden in de VS (twee boeken over Hemingway en Ivens, van de universiteit van Iowa en die van Kent) en in Canada (overzichtswerk over Ivens, Concordia universiteit in Montreal). Er is geen Nederlandse filmmaker aan wie zoveel wetenschappelijk onderzoek wordt besteed. Ivens' film *Regen* is in de Canon van de Nederlandse film (16 films) opgenomen en in recente internationale overzichtswerken over filmgeschiedenis is Ivens vaak de enige vertegenwoordiger van Nederland.

Een pionier en rebel

Naarmate de extreme 20e eeuw – en daarmee de ideologische botsing tussen communisme en kapitalisme – verder uit het zicht verdwijnt zal de politieke strekking van Ivens' films steeds minder van belang blijken. Het politieke criterium waarmee Ivens' werk steeds – tot op de dag van vandaag – is beoordeeld zal wijken voor een postideologische visie, waarin ruimte ontstaat om de vele filmsche betekenislagen in zijn werk te ontdekken. In mijn ogen is Ivens een oeuvrebouwer, die met zijn films heeft laten zien hoe in de twintigste eeuw de wereld veranderde van een eeuwenoude agrarische maatschappij in een industriële moderne wereld. Een duizelingwekkende transformatie die met uitzonderlijk veel geweld en illusies gepaard ging. Zowel in het Westen als in het Oosten, zowel onder het kapitalisme als onder het communisme. In de kern heeft Ivens in zijn ruim tachtig films op mondiale schaal laten zien wat vader Kees Ivens in Nijmegen probeerde te realiseren met zijn 'Draufgang': welvaart en voorspoed dankzij industriële vooruitgang, zoals met de bouw van het Maas-Waalkanaal of de Waalbrug. Zoon Joris combineert dat met een poëtische verbeeldingskracht, die hij heeft opgedaan tijdens zijn jeugd door de magie van het Nijmeegse landschap, de metafysica van de natuurelementen en het verband met de geschiedenis. Nergens in Nederland wordt je de kosmische samenhang tussen natuur en historie meer gewaar dan op het Valkhof. Ivens' eerste autobiografie, geschreven in Amerika tijdens de oorlog, begint op het Valkhof en beschrijft de historische lagen. Wie goed kijkt zal het opvallen dat Ivens' twee bekendste oorlogsdocumentaires, gefilmd aan de verwoestende fronten tijdens de Spaanse Burgeroorlog en de Vietnamoorlog, beide idyllisch openen met een panoramisch landschap, met uitzicht vanaf een heuvel, een monumentale wolkenlucht erboven en een rivier daaronder met rechts een brug. Op die plek wordt geschiedenis gemaakt, zowel door de gefilmde voor de camera als door de

filmmaker achter de camera. Natuur en geschiedenis in één verband, als echo van zijn geboortestad.

Joris Ivens heeft een filmisch volkomen uniek oeuvre geschapen, dat met niets en niemand valt te vergelijken en van blijvende waarde is. Hij zal altijd de pionier en medevormgever van de documentaire blijven, zowel in Nederland als wereldwijd. Als filmmaker heeft hij twee belangrijke missies: hij wil van de film een kunstvorm maken en hij wil deze nieuwe kunstvorm een maatschappelijke rol laten spelen in de nationale culturen, in welk land dit maar mogelijk was. Om dat te bereiken moet hij vaak pionieren en rebelleren tegen gevestigde vormen en gedachten, maar in beide is hij geslaagd. Dat verklaart waarom hij tot op de dag van vandaag wereldwijd aandacht blijft trekken.

Inspiratie & reflectie

Het acht meter hoge beeld van Bas Maters, dat in 1990 op het Ivensplein in Nijmegen wordt geplaatst, heeft inmiddels een tegenhanger gekregen in Brussel en in Parijs. De Franse minister van cultuur onthult in mei 2010 een twaalf meter hoog beeld in Parijs, het Brusselse beeld van een grote zilveren gestileerde megafoon dateert uit 2006. Alle drie de buitensculpturen eren Ivens niet door hem op een sokkel te zetten. De kunstenaars laten zich door zijn werk inspireren, niet door de vraag of hij een held is en al dan niet navolging verdient.

Maters vervaardigt een hoge licht gebogen filmstrook (bijnaam 'de schoenlepel'), met onderaan een aardse deur, die hoekig en hard is, en bovenaan een ronde deur met lensdop, die een opening biedt naar de blauwe lucht, naar de wind en naar verbeeldingskracht.

Het beeld in de buurt van het Brusselse treinstation Midi wil een stem geven aan de zwakken en machtelozen. Via een trap kan een ieder zijn stem laten horen in een reuzenmegafoon, zoals Ivens in *The Spanish Earth* een grote mobiele luidspreker laat zien. Het Franse beeld in het Parc de Saint Cloud heeft beweegbare vleugels. Het verbeeldt de ontmoeting van Joris Ivens met de Noorse windgod Hraesvelgr. Bovenaan is een naakte man te zien als een klassieke held, lichtvoetig gemaakt door roze kapsel en tepels, met een speelse wereldbol in zijn hand, die hij als een basketbalspeler omhoog houdt om te gaan scoren. Is dit een postmoderne knipoog naar de standbeelden van helden op sokkels die zoveel kwaad veroorzaakten?

Wat is er mooier dan als kunstenaar voort te leven als inspirator voor nieuwe generaties, voor reflecties in kunstwerken, in publicaties en debatten? Wie de films van de winnaar van de Joris Ivens Award 2006 en IDFA Award 2010 kent, ziet dat filmmaker Leonard Retel Helmrich op de schouders van Ivens heeft gezeten en op eigen wijze een nieuwe dimensie toevoegt aan de rijke Nederlandse documentairefilmkunst.

Zinvoller dan een standbeeld met Ivens' hoofd of het predicaat 'Nijmeegse held' is het bekijken en bespreken van zijn filmoeuvre, met zijn belang voor nu en straks, voor oud en jong, als voorbeeld en waarschuwing, en om na te denken over de lessen van de 20e eeuw. Als Nijmegen Ivens wil blijven eren dan zou dat geheel in zijn geest het beste kunnen door de filmcultuur onder jongere generaties actief te bevorderen en zijn archief voor altijd in zijn geboortestad te behouden.

André Stufkens (1955) is sinds 1997 directeur van de Europese Stichting Joris Ivens, die in Ivens' geboorteplaats Nijmegen het Joris Ivens archief beheert en wereldwijd filmprogramma's, wetenschappelijk onderzoek, publicaties en tentoonstellingen organiseert of ondersteunt. Over Joris Ivens publiceerde hij vanaf 1988 in binnen- en buitenland. Hij bereidt een boek voor over Ivens, Hemingway and The Spanish Earth (Kent State University Press) en over Kees Ivens en 75 jaar Waalbrug. Zijn boek 'Joris Ivens Wereldcineast' verschijnt dit jaar in een Engelse vertaling in de VS, samen met de DVDbox.

Anne-Marie Mreijen

Held van de sociaal-democratie?

Marinus van der Goes van Naters (1900-2005)

Als iemand gevraagd wordt **A**een held van de sociaal-democratie te noemen zal de naam Marinus van der Goes van Naters niet snel vallen. Wibaut, Drees of Den Uyl zijn namen die als eerste komen bovendrijven. Van der Goes werd nooit premier of minister en wie weet was hij na de oorlog niet eens fractievoorzitter geworden als Wiardi Beckman was blijven leven. Bovendien zorgde zijn opvliegende karakter er nogal eens voor dat hij vriend en vijand tegen zich in het harnas joeg. In die zin zou je bijna van een antiheld kunnen spreken.

Toch was Van der Goes een van de meest aansprekende en kleurrijke figuren in de SDAP en PvdA en heeft hij deze partijen mede vorm gegeven. 'Een icoon van de sociaal-democratie' kopte het Financieel Dagblad in 2005 boven de necrologie van de rode jonker.¹ Kwam dat enkel door zijn hoge leeftijd en door het feit dat hij een van de weinigen was die in zowel de vooroorlogse SDAP als de naoorlogse PvdA actief was geweest? Wat maakt iemand tot icoon of held? Moet hij of zij een onconventioneel leven geleid hebben, zoals Marjan Schwegman in haar lezing over verzetshelden benadrukte?² Moet een held zich onder-

Marinus van der Goes van Naters.
Bron: Collectie Spaarnestad Photo/
Nationaal Archief/Anefo/Raucamp.

¹ Matthijs Smits, 'Een icoon van de sociaal democratie. Marinus van der Goes van Naters 1900-2005', *Het Financieel Dagblad*, 16-2-2005.

² M. Schwegman, 'Waar zijn de Nederlandse verzetshelden?'. *Van der Lubbelezing* (2008) 2.

scheiden hebben door uitzonderlijke moed? Moet hij een rebel of een *enfant terrible* zijn geweest? Of is enige faam en daarmee een plekje in de geschiedenis genoeg om 'held' genoemd te worden? Hoe verhoudt Van der Goes van Naters zich tot dit gecompliceerde begrip? Kan hij met recht een icoon van de sociaal-democratie genoemd worden?

Marinus van der Goes van Naters werd in 1900 geboren in Nijmegen. Zijn jeugd jaren bracht hij door in een villa op de hoek van de Oranjesingel en de Staringstraat. Het pand, tegenwoordig Rijksmonument, werd in 1903 door de Nijmeegse architect W.J. Maurits gebouwd in opdracht van Marinus' vader: Aert van der Goes, die er ook zijn advocatenpraktijk had. Met zijn geboortestad Nijmegen heeft Marinus van der Goes altijd een bijzondere band gehouden, ondanks het feit dat hij een groot gedeelte van zijn leven elders doorbracht. Een drietal factoren speelde hierin een rol.

Ten eerste was dat de vriendschap met Stuuf Wiardi Beckman, die voor de rest van zijn leven bepalend zou zijn. Dankzij hem maakte hij kennis met het socialisme. In zijn memoires beschrijft Van der Goes hoe Wiardi Beckman op het schoolplein van het Nijmeegse gymnasium in november 1918 een vurig pleidooi hield ter verdediging van Troelstra. Dit presenteert hij als hét moment waarop hij socialist werd.³ Nu is november 1918 natuurlijk een uitgelezen tijdstip om je bekering tot het socialisme te dateren. Uit het archief in Nijmegen blijkt echter dat het gymnasium juist die maand was gesloten vanwege de Spaanse griep. Ook Van der Goes zelf lag met griep thuis op bed.⁴ De rede van Wiardi Beckman op het Nijmeegse schoolplein moet dus later hebben plaatsgevonden. Dat neemt niet weg dat het socialisme in deze tijd diepe indruk op de vrienden maakte: ze zouden zich allebei actief gaan inzetten voor de sociaal-democratische politiek. Wiardi Beckman zou na zijn studie secretaris worden van Troelstra en waarschijnlijk maakte Van der Goes dan ook via Wiardi Beckman kennis met Troelstra, die voor hen beiden een grote inspiratiebron was.

Een tweede factor die Van der Goes met Nijmegen verbond was dat hij er de eerste jaren van zijn huwelijk doorbracht. Tijdens zijn studie rechten in Leiden ontmoette hij Anneke van der Plaats, met wie hij in 1923 trouwde. Na hun huwelijk verhuisden ze naar Nijmegen, waar ze op de Broerdijk gingen wonen. Samen met Anneke werd hij lid van de Nijmeegse SDAP, waar ze hun eerste echte politieke activiteiten ontplooiden, hoewel ze in eerste instantie wel wat moesten wennen aan de partijcultuur. "De partij was een zootje. Hysterische ruzies, gillende vrouwen, kripsende mannen. De Internationale begint met de regel 'Ontwaakt, verworpenen der aarde'. Nou, het waren de verworpenen der aarde, en erg geordend ging het er niet aan toe. (...) Geeft niet, je moet naar

³ M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd* (Amsterdam 1980) 26.

⁴ *Verslag van den Gemeente Nijmegen over het jaar 1918, door burgemeester en wethouders den raad der gemeente, volgens art. 182 der Gemeentewet*, 186.

de inhoud kijken, je op de Zaak concentreren.⁵ Van der Goes werd advocaat op het kantoor van zijn vader, dat inmiddels van de Oranjesingel naar Mariënborg 81 was verhuisd. In eerste instantie voelde hij er niets voor om bij zijn vader in het bedrijf te komen, maar hij kreeg er wel de kans zaken te doen voor het Bureau voor Arbeidsrecht, dat één van de belangrijke cliënten van het kantoor was. Dit bureau verleende juridische adviezen en rechtsbijstand aan leden van bij het NVV aangesloten vakorganisaties. Door het werk voor het Bureau voor Arbeidsrecht deed Van der Goes zijn eerste ervaring op in de sociale advocatuur. Van die ervaring zou hij in zijn latere carrière veel profijt hebben. Het advocatenkantoor van Aert van der Goes zou later overigens uitgroeien tot een van de grootste kantoren in de regio, het huidige Dirkzwager Advocaten en Notarissen.

De derde factor die Van der Goes' band met Nijmegen bepaalde, was de natuur. Net teruggekeerd in Nijmegen na zijn studie kwam hij in de buurt van zijn huis de schilder Eugène Lückert tegen, bij een enorme kastanjeboom die dreigde omgehakt te worden. Samen met Lückert kocht Van der Goes de boom om deze voor kappen te behoeden. Voor deze exercitie richtten zij in 1925 de 'Nijmeegse Vereeniging voor Natuurschoon' op. De vereniging heeft tot 1996 bestaan en heeft veel voor het landschap in Nijmegen en Gelderland betekend, soms in samenwerking met het Geldersch Landschap en het Limburgsch landschap. De kastanjeboom die door Lückert en van der Goes gered werd, moest in 1996 alsnog gerooid worden. De gemeente heeft er echter een nieuwe boom voor in de plaats gezet. In het kader van het project 'Kunst op straat' van de gemeente Nijmegen is bij het planten van deze boom een kunstwerk geplaatst over de geschiedenis van de plek. Het kunstwerk is nog steeds terug te vinden aan het einde van de Broerweg, waar deze kruist met de Ubbergseveldweg. Een ander belangrijk stukje natuur bij Nijmegen is het kleine buitenhuisje Berkenheide in Berg en Dal, waar Van der Goes als kind al kwam en dat tot op heden familiebezit is. Aert van der Goes kreeg het stuk grond als betaling voor een gewonnen zaak en liet er een klein Noors huisje op plaatsen. Tegenwoordig is het ingebouwd door villa's, maar begin twintigste eeuw stond het verscholen in een stuk min of meer ongerepte natuur. Marinus ging er vaak heen met Anneke en later ook met hun kinderen. Toen hij in Wassenaar woonde, kwam hij er ook regelmatig terug om te ontsnappen aan de Haagse beslommeringen en om rustig te kunnen werken.

De Gelderse natuur vormde voor Van der Goes het begin van zijn inspanningen voor natuurbehoud en het ontwikkelen van milieubeleid. Zijn bemoeienissen als natuurbeschermers strekten zich uit van voornoemde kastanjeboom in Nijmegen en de Duivelsberg bij Berg en Dal tot de Waddenzee, natuurparken in

⁵ Frénk van der Linden, 'Mieren en vliegen doen nuttiger dingen dan ik', *NRC Handelsblad*, 29 januari 1994.

Duitsland en diverse Afrikaanse landen. Hij was meer dan dertig jaar voorzitter van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming (sinds 1972 Stichting Natuur en Milieu geheten), was lid van de commissie Nationale Parken van de International Union for the Conservation of Nature (IUCN) en ontving in 1962 de Van Tienhovenprijs voor zijn inspanningen op het gebied van natuurbescherming. Zijn werk op dit terrein was niet zomaar een hobby: het vormde een wezenlijk onderdeel van zijn wereldbeschouwing. Deze wereldbeschouwing was een mengeling van biologische, juridische en socialistische opvattingen. De kern hiervan was voor Van der Goes het organisch denken (of het 'kosmisch denken' zoals hij het zelf ook wel noemde), dat hij tijdens zijn studie maar ook via de jeugdbeweging Praktisch Idealisten Associatie (PIA) ontwikkeld had. Het ging om een ordening van de maatschappij waarin mens, plant en dier volgens een natuurlijk schema een eigen plaats hebben. Zij vormen samen één geheel waarbinnen de verschillende delen een voortdurende wisselwerking met elkaar aangaan. Van der Goes paste dit idee ook toe op de staat: de staat als geheel met daarin de instituties die de verschillende delen vormen.⁶ Goede instituties waren voor hem essentieel. Deze gedachte droeg hij zowel uit in de Nederlandse politiek, waarin hij ruim dertig jaar actief was, als in Europa, waar hij zich sinds 1949 actief inzette voor de Europese integratie.

Door de vriendschap met Wiardi Beckman, zijn eerste huwelijksjaren met Anneke en de liefde voor de natuur die in Nijmegen was begonnen, bleef Van der Goes zich sterk verbonden voelen met zijn geboortestad. Hoewel hij van 1937 tot aan zijn dood in 2005 in Wassenaar zou wonen, werd hij na zijn overlijden in Nijmegen begraven. Achteraan op een onopvallend plekje op kerkhof 'Rustoord' aan de Postweg werd hij bijgezet in het eenvoudige graf van zijn vrouw Anneke en hun op jonge leeftijd gestorven eerste zoon Aert.

Terug naar het begrip held en de vraag of Marinus van der Goes van Naters dit predikaat verdient. In 2008 schreef journalist Max Pam in *de Volkskrant* een column over de betreurenswaardige toestand van de Nederlandse sociaal-democratie. Het enige dat volgens hem de Partij van de Arbeid nog kon helpen was het aanstellen van aansprekende figuren: 'Wat de Partij van de Arbeid nodig heeft, is een nieuwe Wibaut, of voor mijn part een nieuwe aristocraat zoals jonkheer Van der Goes van Naters.'⁷ Felix Rottenberg refereerde onlangs in een interview met de *Groene Amsterdammer* op een vergelijkbare manier aan Van der Goes. Met instemming citeerde hij de Britse historicus Tony Judt, die in zijn laatste lezing in New York aangaf dat progressieve denkers lui geworden zijn. Zij zouden de intellectuele urgentie, de slagkracht en de 'woede' missen om weerstand te bieden aan het privatiseringsdenken. Rottenberg zegt vervolgens: 'Het wordt zelfstandige geesten ook niet makkelijk gemaakt om hun stem in politie-

⁶ Door Van der Goes onder meer beschreven in *De leiding van den staat* (Amsterdam 1947).

⁷ Max Pam, 'Dat kost weer een paar zetels!' *De Volkskrant*, 24-04-2008.

ke fora te laten horen. Niet voor niets zit er vandaag bijna geen figuur als Marinus van der Goes van Naters in de Kamer.⁸ En dat is precies waar het om gaat. Politieke partijen hebben aansprekende figuren nodig: personen die stemmen trekken, sjeu aan de partij geven en hun soms afwijkende mening niet onder stoelen of banken steken. Dat zij daarmee vijanden maken, is onvermijdelijk. Een dergelijk lef trekt echter ook kiezers die behoefte hebben aan politici van wie duidelijk is waar zij voor staan, die zich niet verschuilen achter partijstandpunten en daarmee vervallen in nietszeggendheid. Van der Goes van Naters was zo'n aansprekende figuur. Zijn oprechte idealisme uitte zich in een onvermoeibare strijd lust voor 'de goede zaak': een betere maatschappij die in zijn ogen alleen maar door middel van het socialisme tot stand kon komen. Zijn betekenis voor de sociaal-democratie ligt niet alleen in de theoretische vernieuwing van de SDAP in de jaren dertig, zijn fractievoorzitterschap in politiek zware tijden en zijn bemoeienissen voor de Europese integratie na de Tweede Wereldoorlog, om enkele zaken te noemen. Zijn betekenis ligt vooral in het feit dat hij iemand was die tot de verbeelding sprak: een socialistische jonkheer, altijd gekleed in knickerbockers, die met een flinke dosis humor, scherpte en martini tot op hoge leeftijd de actuele politiek analyseerde. Jonge partijleden kwamen voor advies op bezoek in de villa in Wassenaar bij de man die iedereen had meegemaakt: van Domela Nieuwenhuis tot Troelstra, Willem Banning en Jacques de Kadt, van Willem Drees tot Joop den Uyl. Hij was levende geschiedenis geworden: een icoon van de sociaal-democratie.

Anne-Marie Mreijen is werkzaam bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag. Daarnaast werkt zij aan een biografie over Marinus van der Goes van Naters, waarop zij in 2012 hoopt te promoveren.

⁸ Aart Brouwer, 'De verzorgingsstaat is niet vanzelfsprekend. Felix Rottenberg over Tony Judt', *De Groene Amsterdammer*, 6 mei 2010.

Marit Monteiro en Chris Dols

Moed en martelaarschap, of:

Hoe Edward Schillebeeckx (1914-2009) uitgroeide tot moderne geloofsheld

Op 14 februari 1969 stemden miljoenen Nederlanders af op Nederland 1.¹ Zij zagen hoe Edward Schillebeeckx zijn opwachting maakte bij *Mies en Scène*. De host van deze populaire VARA-talkshow – een mix van gesprek, actualiteit en amusement – was Mies Bouwman, een kijkcijfercanon. Zij liet Schillebeeckx plaatsnemen in de 'Stoel van Mies', waarbij zij bekende Nederlanders beleefd aan de tand voelde. Bouwman probeerde hen door middel van tien vragen 'meer kleur' te geven. 'People who need people are the luckiest people in the world', liet Bouwman de televisiekijker weten, met een knipoog naar de hit *People* (1964) van Barbra Streisand. 'Ik ben één van die gelukkige mensen, ik heb mensen nodig, ik heb mensen in dit programma nodig, en in de stoel', ging zij verder. 'En vanavond ben ik gelukkig, omdat we daarin kunnen verwelkomen een man die we al eens vaker uitnodigden, maar het was altijd moeilijk. Vanavond kan hij: professor doctor E. Schillebeeckx.'

Bijna een half uur lang beantwoordde Schillebeeckx keurig de ene na de andere vraag, onder andere over Nijmegen als (academische) standplaats. Hij dacht er niet aan op uitnodigingen van toonaangevende universiteiten uit België en Amerika in te gaan, omdat hij, zo legde hij uit, helemaal 'vergroeid' was met Nederland en met de 'Nederlandse problematiek in kerk en wereld'. Maar er werd ook gesproken over de indeling van de lange werkdagen van de theoloog, de kritische functie van de theologie in de maatschappij, het tempo waarin religieuze transformaties zich voltrokken, de celibaatenquête uit 1968, The Beatles en de Amsterdamse voetbalclub Ajax. Tegen het einde van het lange gesprek vroeg Bouwman hem hoe hij de 'niet-heilige' zou definiëren. Onvoorbereid op deze vraag – 'die had u niet verwacht' – formuleerde de theoloog bedachtzaam:

'Het zou volgens mij toch iemand moeten zijn uit wie als het ware een kortstondige steekvlam uitlaat, een vlam die ons boeit, die

¹ De originele opname bevindt zich in het archief van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid in Hilversum: Document ID 160200. Wanneer wij in deze bijdrage citeren uit de uitzending van 14-02-1969, doen wij dat woordelijk. De 'kijkdichtheid' is getraceerd in het (niet geïnventariseerde) archief van de Nederlandse Publieke Omroep in Hilversum. Volgens toenmalige berekeningen had *Mies en Scène* een hoge kijkdichtheid: 51,5 procent.

ons warm maakt, en waarbij die man dan als het ware onmiddellijk verdwijnt, opdat de vlam niet door eigen onmacht ontlusterd zou worden; dat die man verdwijnt, zodat de vlam, het vuur dat hij even gebracht heeft, zuiver zou blijven, een soort mythe zou worden, een utopie die eigenlijk de wereld blijft fascineren'.

Concrete voorbeelden waren voor hem persoonlijk John F. Kennedy, Dietrich Bonhoeffer, Thomas More, paus Johannes XXIII en de Bossche bisschop Bekkers. Dit lijstje onthult de primaire dynamiek rond canonisering, waarin degenen die gelovigen zelf kiezen als inspirerende voorbeelden of geloofshelden lang niet altijd officieel heilig worden verklaard door de rooms-katholieke kerk. Dat gold alleen voor Thomas More. De overigen werden door velen vereerd als helden van hun tijd. Cultuurhistoricus Willem Frijhoff heeft uitgelegd dat mensen met hun levenswijze weliswaar zelf de grondslag voor heldendom leggen, maar vooral tot helden worden 'gemaakt' op het toneel van de geschiedenis. Heldendom is vergankelijk als onderdeel en product van historische, veranderlijke processen van selectie, toe-eigening en canonisering.² In de jaren 1960 speelden de media een fundamentele rol in dergelijke processen. In deze bijdrage analyseren we in beknopt bestek hoe de 'Nijmeegse' theoloog Schillebeeckx door de media tot

Edward Schillebeeckx in de Stoel van Mies op 14-02-1969. (Particulier Archief Chris Dols)

² Willem Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen 1998).

een moderne katholieke geloofsheld werd gemodelleerd. Vaste ingrediënten in de berichtgeving over hem in kranten, radio- en televisie-uitzendingen waren zijn moed en het martelaarschap dat zijn deel werd door zijn kritische vasthouden aan de 'noodzakelijke' humanisering van geloof en kerk.

Vermenselijking en verwereldlijking

Toen Edward Schillebeeckx te gast was in *Mies en Scène* had de televisie zich ontwikkeld tot een medium met een eigen audiovisuele vertelstructuur. Persoonlijke getuigenissen maakten daar deel van uit, vooral in programma's in het genre van de talkshow, waarvan in Nederland Koos Postema als grondlegger geldt en waarvan *Mies en Scène* een voorbeeld is. De historicus en documentairemaker Chris Vos definieert zulke getuigenissen als 'egodocumenten in de televisiegeschiedenis', waarvan hij de categorie non-fictie typeert als 'audiovisuele geschiedschrijving'. Hem gaat het om de wijze waarop televisie en levensverhalen tussen 1965 en 1975 met elkaar verknoopt raakten, waarbij nieuwe opname- en montagetechnieken de mogelijkheden voor directe portretten van personen of instellingen – op locatie, afgewisseld met interviews en begeleid door commentaar – bij kijkers het gevoel van authenticiteit moesten oproepen.³

Een televisieverhaal, zo verheldert Vos, vergt een woordvoerder. Dat gold zeker voor het verhaal van de kerkelijke vernieuwing in de jaren 1960. Tot zijn dood in mei 1966 was vooral de mediagenieke Bossche bisschop Bekkers zo'n woordvoerder. Hij belichaamde de pastoraal bewogen bisschop met oog en oor voor mensen van alle rangen en standen. In die hoedanigheid liet hij zich ook zien in de stoel van Mies Bouwman – meer ontspannen dan de presentatrice zelf: de man die moeilijke vragen (hoe om te gaan met mensen die het geloof zijn verloren) niet uit de weg ging en kleinmenselijke gebreken als ijdelheid toegaf (voor een hoger doel, namelijk geloofsverkondiging: 'laat mij dan van die radio en televisie gebruik maken').⁴

Schillebeeckx was eveneens zo'n woordvoerder, maar dan van een andere orde. Hij was de professor, de geleerde, de internationaal vermaarde theoloog, die in het gesprek met Mies Bouwman benadrukte dat hij zorgvuldig en toege-

³ Chris Vos, 'De levende getuige. De opkomst van het egodocument in de Nederlandse audiovisuele geschiedschrijving', in: N.D.J. Barnouw e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'50. Tiende Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1999) 182-199. Zie tevens: Jan Bank, 'Televisie in de jaren zestig', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 52-75 en voor de omslag naar meer persoonsgerichte en ook geïmproviseerde televisie: Eric Smulders, 'Het glazen huis der Openbaarheid'. Televisie in de jaren vijftig: de moeizame groei van een modern medium', in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 249-279, vooral 271-278.

⁴ De originele opname bevindt zich in het archief van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid in Hilversum: Document ID: 209400.

wijd op veranderingen in kerk en wereld studeerde en in zijn vrije tijd het liefst studieboeken uit andere dan zijn eigen disciplines las: sociologie, geschiedenis, ja zelfs natuurkunde.⁵ De dominicaan belichaamde het motto van zijn orde: *contemplari et contemplata aliis tradere* (overwegen en anderen deelgenoot maken van datgene wat overwogen is). Internationaal gezien koos deze orde voor 'verstandige durf' als leidraad in de turbulente jaren 1960, maar dan wel met de officiële geloofsleer als richtsnoer.⁶ Of Schillebeeckx dat laatste eerbiedigde, waagden sommige medebroeders te betwisten. Niettemin is hij bijgezet in het pantheon van grote dominicaner theologen.⁷ In Nederland groeide hij uit tot held van vooral hoger opgeleide katholieken, jonge priesters en priesterstudenten.

Schillebeeckx doceerde sinds 1958 dogmatiek en geschiedenis van de theologie aan de Theologische Faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen, zoals de Radboud Universiteit toen heette. Hij was in 1914 in Antwerpen geboren, had het gymnasium doorlopen bij de jezuïeten in Turnhout, was in 1934 ingetreden in de Orde der Dominicanen en in 1941 priester gewijd.⁸ Hij had gedoceerd aan de eigen opleiding van de Vlaamse dominicanen en na de Tweede Wereldoorlog in Parijs gestudeerd, waar hij behalve met het existentialisme kennismaakte met de *nouvelle théologie* en de strijd bare priester-arbeiders. Beide waren gestoeld op een in de menselijke ervaring en actuele context gewortelde theologie als basis voor een meer geloofwaardige kerk, maar beide werden door Rome veroordeeld.

Schillebeeckx' benoeming had voeten in de aarde, omdat de Vlaamse provincie van de dominicanenorde deze 'stertheoloog' aanvankelijk niet naar Nijmegen wilde laten gaan. De decaan van de Theologische Faculteit, Willem Grosouw, liet echter niet los, omdat hij ervan overtuigd was dat Schillebeeckx de theologiebeoefening grondig kon afstoffen. Schillebeeckx had in juli 1957 bij een optreden tijdens de Theologische Weken van de Nijmeegse faculteit, bedoeld voor een breed publiek, een uitstekende indruk gemaakt. Daar etaleerde hij zijn eruditie, zijn vermogen om de theologie te verbinden met actuele kwesties en zijn oriëntatie op nieuwe theologische stromingen. Eenmaal in Nijmegen aangekomen, stelde Schillebeeckx vast dat katholiek Nederland in filosofisch en theologisch opzicht inderdaad nogal conservatief was en dat de Nijmeegse faculteit bepaald geen toonbeeld was van wetenschappelijke vernieuwingsdrang.

⁵ *Mies en Scène*, 14-02-1969.

⁶ Marit Monteiro, *Gods Predikers. Dominicanen in Nederland, 1795-2000* (Hilversum 2008) 698.

⁷ Thomas Eggensperger en Ulrich Engel, *Frauen und Männer im Dominikanerorden. Geschichte – Spiritualität – aktuelle Projekte* (Mainz 1992) 128 en 136-139.

⁸ Onderstaande biografische gegevens zijn ontleend aan: E. Borgman, *Edward Schillebeeckx: een theoloog in zijn geschiedenis* (Baarn 1999).

Dat hij er zijn draai uiteindelijk toch vond, hing samen met de rol die het in 1958 bijna compleet vernieuwde bisschoppencollege hem toebedeelde in de voorbereiding van het Tweede Vaticaans Concilie, dat paus Johannes XXIII in 1959 had aangekondigd. De bisschoppen betrokken Schillebeeckx als adviseur bij de voorbereiding van dit concilie, dat de rooms-katholieke kerk 'bij de tijd' moest gaan brengen.

Prof. Schillebeeckx

Schillebeeckx' markante voorkomen was voer voor cartoonisten. Spotprent van Herman Nauta. Jaartal onbekend. (KDC – Klib Nijmegen)

de bestuursstructuur ging uit van de dienstbaarheid van de kerkleiders aan de gelovigen, in plaats van andersom. Struikelblok bij deze structuur bleek echter de afkalving van de centrale bestuursmacht van de Heilige Stoel in Rome.⁹

⁹ W. Goddijn, J. Jacobs en G. van Tillo, *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1945-2000* (Baarn 1999) 160-163.

De bisschoppen en vooraanstaande theologen, Schillebeeckx voorop, waren in die concilie jaren voortdurend in het nieuws. Religie was een hoogst actueel thema in dit decennium dat steeds eenzijdig met secularisatie werd vereenzelvigd. Journalisten toonden zich gretig om kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en deskundigen voor camera en microfoon te krijgen, die hierin op hun beurt een goede gelegenheid zagen om draagvlak voor vernieuwing van geloof en kerk te genereren. Schillebeeckx groeide uit tot de theologische woordvoerder bij uitstek van het Nederlands rooms-katholicisme, dat pal probeerde te staan voor een 'vermenselijking' en 'verwereldlijking' van de kerk: een kerk, die middenin de wereld zou staan.¹⁰ Veelvuldige herhaling van dezelfde foto's – een indringend kijkende Schillebeeckx *en face* bijvoorbeeld – en paginagrote rapportages en portretten in kranten en tijdschriften droegen hieraan bij.¹¹

Zoals zijn biograaf Erik Borgman heeft vastgesteld, straalde Schillebeeckx' naam en faam wereldwijd af op de Nijmeegse theologische faculteit als plek van vernieuwde en vernieuwende theologie, die daar op hoog niveau werd beoefend. Deze reputatie werd bevestigd met het internationale theologische tijdschrift *Concilium*, waarin thema's van Vaticanum II werden uitgediept. Nijmegen was van 1965 tot 2002 de standplaats van dit tijdschrift, waartoe Schillebeeckx samen met andere nog altijd wereldberoemde theologen als Karl Rahner, Hans Küng, Yves Congar en Johann Baptist Metz het initiatief had genomen.¹²

Grootste Swerte Schoap

Anno 1969 was Schillebeeckx behalve een geloofsheld ook een 'martelaar om den gelove'. Het jaar ervoor was hij aangeklaagd bij de Congregatie voor de Geloofsleer in Rome en nog wel door zijn eigen medebroeder en Nijmeegse collega-hoogleraar Jan van der Ploeg. Die vond Schillebeeckx en zijn geestverwanten ketters. Rome hield Schillebeeckx' zienswijze op de verhouding van kerk en wereld tegen het licht. Zoals zijn christologie en in samenhang daarmee zijn opvattingen over de eucharistie, maar ook zijn visie op het priestercelebaat. Terwijl de Heilige Stoel vasthield aan de verplichte koppeling van priesterschap

¹⁰ *Mies en Scène*, 14-02-1969.

¹¹ Vgl. bijvoorbeeld: 'Zonder status van peritus is zijn invloed beslissend', in: *De Gelderlander*, 12-11-1964; 'Prof. E. Schillebeeckx: een blij theoloog', in: *de Volkskrant*, 12-11-1964; 'Vraaggesprek met prof. Schillebeeckx over concilie', in: *de Volkskrant*, 07-01-1966; 'Prof. Schillebeeckx: een eenvoudig mens', in: *De Gelderlander*, 10-08-1966; 'Schillebeeckx liefst vijftig maal vertaald', in: *Trouw*, 04-01-1967; 'Prof. Schillebeeckx op tournee door VS', in: *De Gelderlander*, 16-11-1967; 'Amerikaanse universiteit eert Nijmeegse theoloog', in: *De Gelderlander*, 01-12-1967; 'Interview met prof. Schillebeeckx', in: *De Nieuwe Linie*, 28-09-1968; 'Schillebeeckx', in: *De Post*, 28-12-1969; 'Rome zou de mensen meer moed moeten geven', in: *Knack Brussel*, 12-09-1973.

¹² Erik Borgman, 'Edward Schillebeeckx: een kritische cultuurtheoloog', in: Jozef B.M. Wissink (red.), *Toptheologen. Hoofdfiguren uit de theologie van vandaag* (Tiel 2006) 66-87.

en celibaat, maakte Schillebeeckx er geen geheim van dat hij daarin geen heil zag.¹³ 'Persoonlijk ben ik radicaal vóór een ontkoppeling, en liever vandaag dan morgen', vertelde hij Mies Bouwman. Volgens hem was het celibaat een charisma, een gave, die slechts geloofwaardig was als er in vrijheid voor kon worden gekozen. Een verplichte koppeling van het celibatair leven aan het priesterschap, zo meende Schillebeeckx, was 'tegen de natuurwet, dat mag niet'.

Met Schillebeeckx zat de Nijmeegse theologie in het beklagdenbankje. Schillebeeckx moest zich, zonder dat duidelijk was of het eerste onderzoek gevolgen had, in 1979 en 1983 opnieuw persoonlijk verantwoorden tegenover de Congregatie voor de Geloofsleer. In 1979 was dit naar aanleiding van zijn boek *Jezus, het verhaal van een levende*.¹⁴ Hierin brak hij een lans voor een kritisch-hermeneutische benadering van de theologie, die ook zijn vakgenoten Piet Schoonenberg en Hans Küng voorstonden. Küng verloor in 1980 zijn leerbevoegdheid.¹⁵ Schillebeeckx was ditmaal in Rome aangebracht door de classica en emerita-hoogleraar van de Rijksuniversiteit Utrecht Cornelia de Vogel en ook nu weer speelde Schillebeeckx' confrater Van der Ploeg een rol via beschuldigingen in het conservatieve tijdschrift *Confrontatie*.¹⁶ Een jaar nadat hij zich in Rome had verantwoord, werd hij voor het carnaval in Nijmegen uitgeroepen tot 'het Grootste Swerte Schoap'. Hij trad hiermee in de voetsporen van de Bossche bisschop Jan Bluysen. In 1983 toog Schillebeeckx wederom richting Rome, nu om tekst en uitleg te geven over zijn publicatie *Kerkelijk ambt*. Daarin betoogde hij dat de lokale geloofsgemeenschap – en niet de kerkelijke gezagsdragers – zelf vorm, inhoud en betekenis aan het ambt geeft door middel van het beroepen van een ambtsdrager. Deze visie is in 2007 door zijn Nederlandse medebroeders, wederom zonder succes, opgepakt in een poging bij te dragen aan een oplossing voor het structurele priestertekort.¹⁷

De drie kerkelijke 'processen' werden op de voet gevolgd door kritische, conflictgeoriënteerde journalisten en treffend geïllustreerd met foto's en cartoons, die via de kranten en tijdschriften bij de (katholieke) lezers belandden.¹⁸ Dat

¹³ *Mies en Scène*, 14-02-1969.

¹⁴ Ted Schoof, *De zaak Schillebeeckx. Officiële stukken* (Bloemendaal 1980).

¹⁵ Zie voor beide zaken in samenhang: Peter Hebblethwaite, *Rome, Schillebeeckx en Küng* (Bloemendaal 1980).

¹⁶ Paul Luykx, *Cornelia de Vogel. Leven en bekering* (Hilversum 2004) 150. Volgens Luykx (ibidem, 145-153) kon De Vogel zich als bekeerling niet met de historisch-kritische benadering van katholieke geloofspunten in de nieuwe theologie verenigen, die in haar ogen de essentialia van het catholicisme relativeerden die haar tot bekering hadden aangezet.

¹⁷ Monteiro, *Gods Predikers*, 820-821.

¹⁸ In het geval van 1968 bijvoorbeeld: 'Prof. dr. Schillebeeckx op verdenking van ketterij aangeklaagd', in: *De Tijd*, 24-09-1968; 'Ketterij-proces tegen Nijmeegse theoloog', in: *De Telegraaf*, 25-09-1968; 'Rome onderzoekt werken Schillebeeckx', in: *De Stem*, 26-09-1968; 'Protesten stromen Vaticaan binnen', in: *Het Vrije Volk*, 01-10-1968; 'Het dossier van Schillebeeckx', in: *Trouw*, 05-10-1968; 'Vaticaan onderzoek tegen Schillebeeckx begonnen', in: *NRC*, 07-10-1968.

de Vaticaanse onderzoeken in tijd samenvielen met ingrijpende veranderingen in de Nederlandse kerkprovincie, heeft ongetwijfeld toegevoegd aan de identificatie van vernieuwingsgezinde getrouwen met Schillebeeckx. Hij leek immers

Kardinaal Ad Simonis (l) en bisschop Jo Gijsen (r) staan klaar om de brandstapel aan te steken. Spotprent van Willem van Manen in *De Nieuwe Linie* van 21-11-1974. (KDC – Klib Nijmegen)

in *extremo* datgene te ondergaan waaraan Nederlandse katholieken door Rome werden onderworpen: redressering. In 1968 begonnen de zittingen van het Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout – de landelijke kerkvergadering bedoeld om de besluiten van het wereldwijde concilie naar de lokale context te vertalen. De Heilige Stoel, waar de invloed van behoudzuchtige curiekardinalen als Ottaviani zich nog altijd deed gelden, waardeerde dit initiatief als 'synodaal', protestants dus. Het gaf bovendien voedsel aan geruchten die in 1965 in Rome al de ronde hadden gedaan: dat de Nederlandse kerkprovincie van plan was zich van de moederkerk af te scheiden. Mies Bouwman vroeg Schillebeeckx dan ook naar 'Uw kerk en die van Rome'.¹⁹

Schillebeeckx riposteerde dat er maar één kerk was, die van Jezus Christus, en dat spanningen in die kerk een gunstig teken waren, namelijk van leven. Zulke spanningen waren volgens hem vooral te herleiden tot verschillen in 'volkstemperament' waarmee de Nederlandse katholieken, die de kerk eigenlijk wilden 'des-Italianiseren', werden geconfronteerd. Nederlanders op hun beurt, zei hij in bedekte termen, namen alles wat uit Rome kwam veel te serieus. De dominicaanse theoloog nam hierbij nog net niet het adjectief 'calvinistisch' in de mond.

Vanaf de jaren 1970 kwam de Nederlandse kerkprovincie in de greep van binnenkerkelijke tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van de Romeinse lijn, waardoor de conciliaire vernieuwing tot minieme proporties leek te

¹⁹ Mies en Scène, 14-02-1969.

worden teruggeschoefd. In 1980 moesten de bisschoppen zich voor hun beleid verantwoorden in Rome, tijdens de Bijzondere Synode. En in 1985 maakte paus Johannes Paulus II zijn opwachting in Nederland. Het was een geharnast en strak geregisseerd bezoek, dat voor meer dan 12.000 katholieken aanleiding was voor vreedzaam protest in de vorm van een manifestatie op het Haagse Malieveld. Dit vormde het begin van de Acht Mei Beweging, waarin katholieken waren vertegenwoordigd die het 'andere gezicht' van hun kerk wilden laten zien: het gezicht van vreedzame vernieuwing, dialoog en evangelische inspiratie. Tijdens die eerste manifestatie spraken twee Nijmeegse hoogleraren: Catharina Halkes, hoogleraar Feminisme en Christendom, en Edward Schillebeeckx.²⁰ Laatstgenoemde, bevlogen, bedachtzaam en onbevreesd, bleef pal staan voor de kerk waarin hij geloofde. Op hem zijn vaak tegenstrijdige karakteristieken geprojecteerd, zoals 'rebels' of 'tegendraads' enerzijds, en 'loyaal' en 'zachtmoedig' anderzijds. Dergelijke begrippen duiken op in de publiciteit ter gelegenheid van jubilea en verjaardagen, toen de Nijmeegse theoloog door hoge leeftijd minder van zich deed spreken door nieuw eigen werk, in woord of geschrift. Wetenschappelijke waardering voor de 'Nijmeegse' theoloog bleek uit eredocoraten aan de universiteiten van Chicago, St. Louis, Montreal, Berkeley, Leuven en Edinburgh. Maatschappelijke waardering voor zijn werk en betekenis kwam tot uitdrukking in tal van hoge onderscheidingen en prijzen: Commandeur in de Orde van Oranje Nassau, de Belgische Cultuurprijs, de Praemium Erasmianum en de Gouden Ganzenveer. Deze uitreikingen boden steeds gelegenheid tot herhaling van 'zijn' verhaal als theoloog en boegbeeld van het Nederlandse katholicisme – herhalings in woord en beeld, die processen van 'iconisering' en 'heroïsering' in de hand werkten.

Besluit

Schillebeeckx' helden waren 'niet-heiligen': uitsluitend mannen, en wel mannen die de tekenen van hun tijd ernstig namen, daarin beredeneerd positie kozen en ondanks kritiek en tegenwerking aan die positie vasthielden, soms tot de dood toe. Dat gold voor John F. Kennedy, de eerste rooms-katholieke president van de Verenigde Staten die in 1963 in Dallas werd vermoord, voor de Duitse Lutherse predikant en theoloog Bonhoeffer die zich tegen het nazi-regime verzette en in een concentratiekamp overleed, en voor Thomas More, die in 1935 heilig werd verklaard door paus Pius XI omwille van zijn kerktrouw ten tijde van de reformatie – trouw die hem in 1535 letterlijk de kop kostte. More was de enige 'echte' heilige in Schillebeeckx' lijstje van niet-heiligen, of in zijn woorden, mensen 'van wie we kunnen leven'.²¹

²⁰ Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 392-393.

²¹ Mies en Scène, 14-02-1969.

Schillebeeckx zelf groeide dankzij de media vanaf de jaren 1960 uit tot zo'n 'niet-heilige'. Media hebben een cruciale rol gespeeld bij de constructie en verspreiding van talige en visuele narratieven over de modernisering en humanisering van het rooms-katholicisme. Zij hebben Schillebeeckx tot voorname, misschien wel voornaamste woordvoerder 'gecast' van nieuwe verhalen over een oud geloof dat zich aan de moderne wereld moest aanpassen. Via zulke woordvoerders konden die verhalen 'persoonlijk' en daarmee begrijpelijker worden, maar tevens aan authenticiteit winnen.²² Media deelden in de eerste helft van de jaren 1960 het algemene enthousiasme in Nederland over het *aggiornamento*. Dit enthousiasme was sterk verbonden met het Vaticanum II, dat een 'open catholicisme' leek aan te kondigen. In de tweede helft van de *sixties* ebde dat enthousiasme snel weg, toen het internationale bestuurlijk-kerkelijke draagvlak voor vergaande hervormingen van de binnenkerkelijke bestuursstructuur, het celibaat en morele richtlijnen rond geboortebepierking afkalde. Kranten als *de Volkskrant*, die sinds 1965 niet meer katholiek heette, veranderden van trouwe bondgenoot ten opzichte van de kerk tot een loyale maar kritische oppositie-partner.²³ In die rol concentreerden media zich in hun berichtgeving bij voorkeur op die katholieken die omwille van hun visies tot slachtoffer of zelfs martelaar van de eigen kerk dreigden uit te groeien.²⁴ Schillebeeckx is daar misschien wel het markantste voorbeeld van, verguisd en vereerd om zijn erudiete pleidooien voor religieuze vernieuwing. Verguisd werd hij door ronduit behoudende katholieken, die de vernieuwingsdrang die vooral met Schillebeeckx werd geassocieerd, als uiterst riskant taxeerden. Gerespecteerd werd hij niet uitsluitend door katholieken. Maar verering was zijn deel onder katholieken, en dan voor-

²² Zie voor de rol die media hebben gespeeld bij de totstandkoming van religieuze transformaties de inleiding in: Frank Bösch en Lucian Hölscher (red.), *Kirchen, Medien, Öffentlichkeit. Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen 2009); en: Nicolai Hannig en Benjamin Städter, 'Die kommunizierte Krise. Kirche und Religion in der Medienöffentlichkeit der 1950er und 60er Jahre', *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* 101 (2007) 151-184. Voor Nederland: Marjet Derks en Chris Dols, 'Sprekende cijfers. Katholieke sociaalingenieurs en de ensclerering van de celibaatcrisis, 1963-1972', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 414-429. De groeiende betekenis van authenticiteit in de informatievoorziening via radio en televisie wordt doorgaans verbonden met de communicatieve structuren van actualiteitenprogramma's sinds het begin van de jaren 1960: Mirjam Prenger, "Rode balletjes" en *cinéma vérité*. De VARA, de PvdA en de nieuws- en actualiteitenprogramma's in de jaren vijftig en zestig', in: Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 158-173.

²³ Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996) 67-70 en 74.

²⁴ Elders is beschreven hoe media in 1964 de kwestie Terruwe 'kaapten' om hun kritiek op de starre binnenkerkelijke gezagsverhoudingen, gericht op het onmondig houden van gelovigen, kracht bij te zetten: Marit Monteiro, 'Re-mastering Religion in the Sixties: Zeitzeugen and their Memory Practices', in: Franziska Metzger en Markus Furrer (red.), *Religion, Politik, Gesellschaft im Fokus. Beiträge zur Emeritierung des Zeithistorikers Urs Altermatt* (Fribourg 2010) 79-89.

al onder degenen voor wie hij de breuk belichaamde met het taaie beeld dat velen van hen hadden: wat domme kaarsjesopstekers, die als makke schapen clerus en kerkleiding klakkeloos volgden. Zij kozen liever de internationaal vermaarde theoloog als boegbeeld van hun catholicisme: een intellectueel van formaat, die grondig nadacht over wat hij schreef en zei, en daarvoor stond als dat nodig was, in kerk en wereld.

Marit Monteiro (1964) is cultuurhistorica en sinds 2004 als hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands catholicisme verbonden aan Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit. Zwaartepunten in haar onderzoek vormen de geschiedenis van religieuze instituten, intellectuele cultuur, confessioneel erfgoed en religie en gender. Zij publiceerde in 2008 Gods Predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000) en in 2010 samen met Annelies van Heijst en Marjet Derks Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw.

Chris Dols (1985) is cultuurhistoricus en als junior-onderzoeker verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij studeerde geschiedenis aan de RUN, de Universiteit van Amsterdam en de University of Dundee. Onder begeleiding van Marit Monteiro en Marjet Derks bereidt hij momenteel een proefschrift voor, dat handelt over religieuze transformaties in de Nederlandse katholieke geloofsgemeenschap (kernperiode: 1945-1975).

Harry Knipschild

Ferdinand Hamer (1840-1900)

Een held in de Chinese missie¹

Ferdinand Hamer werd op 21 augustus 1840 in Nijmegen geboren. Hij was het achtste van de tien kinderen van Henricus Hamer en Aleida van Aernsbergen. Ferdinand groeide op in een katholiek milieu. Na zijn studie op het kleinseminarie van Culemborg en het grootseminarie van Rijsenburg werd hij op 10 augustus 1864 door Mgr. Andreas Schaepman in Utrecht tot priester gewijd.

Andreas Consen, een vooraanstaande Jezuïet, speelde vermoedelijk een essentiële rol in de beslissing van Ferdinand om zich in het najaar van 1864 aan te melden bij de nieuwe Belgische Missie. Als pastoor van de Ignatius-kerk in Nijmegen organiseerde hij in dat jaar de festiviteiten rond de zaligverklaring van de Europese 'missionaris' Petrus Canisius (1521-1597). De congregatie van het Onbevleete Hart van Maria (beter bekend als Scheut, bij Brussel) kreeg van paus Pius IX het gebied ten noorden van de Chinese muur als missiegebied toegevoegd. In september 1865 vertrokken de eerste Scheutisten naar China. Het waren drie Belgische priesters van middelbare leeftijd, een Belgische knecht en een vijfentwintigjarige Nijmegenaar: Ferdinand Hamer.

Een uitbinker was de jonge missionaris zeker niet. Tijdens zijn opleiding bleek hij slechts over een matige intelligentie te beschikken. Ferdinand vatte zijn verstandelijke vermogens in 1866 zelf als volgt samen: 'Om de woorden van mijn ouden president van het seminarie aan te halen, die zeide altijd, Hamertje is een goed jongentje, maar hij bouwt niet hoog, of vliegt niet hoog.' In Culemborg werd de waardering voor de studenten niet uitgedrukt in rapportcijfers maar in een rangorde per vak. Het is opvallend dat Ferdinand in het schooljaar 1858-1859 het laagst scoorde in het vak godsdienst ('christelijke leering') – daar eindigde hij op de twintigste plaats in een klas van 22 leerlingen. Over een talenknobbel, handig om in verre oorden op te treden, beschikte Hamer niet. Alleen in rekenen was hij goed, zelfs de beste van de klas.

¹ Voor dit artikel is gebruik gemaakt van Harry Knipschild, *Ferdinand Hamer 1840-1900. Missiepionier en martelaar in China* (Leiden 2005), Harry Knipschild, *Soldaten van God. Nederlandse en Belgische missionarissen in China in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2007) en Nic. Schneiders, *Mgr. Ferdinand Hamer. Een heldenfiguur uit den Bokseropstand in China* (Roermond 1938).

In het begin van zijn missie-activiteiten bleek Ferdinand in sommige opzichten wel een streepje voor te hebben op zijn Belgische medebroeders. Verbist (stichter van de missie), Vranckx en Van Segvelt wilden hun bourgondische leefstijl zo veel mogelijk voortzetten. Ferdinand daarentegen beseftte meteen dat aanpassing aan het primitieve leven op het Chinese platteland meer dan noodzakelijk was. De drie Belgen stuurden de jonge kapelaan er midden in de barre winter op uit om het gebied te verkennen. Zelf hielden ze zich onder meer bezig met het opzetten van een eigen bierbrouwerij. Hamer kreeg al snel in de gaten hoe een missionaris zich moest gedragen om te kunnen functioneren en te overleven. Verbist en Van Segvelt werden na korte tijd ziek en overleden.

Ferdinand, die als jongste missionaris in het noorden van China gearriveerd was, bleek over onverwachte capaciteiten te beschikken. Hij was nuchter van aard, wist de Europese missiegelden goed te besteden en trad op wanneer het nodig was. Dat laatste kwam van pas toen hij in 1878 (op 38-jarige leeftijd) vanuit Rome aangesteld werd als 'bisschop van Kansoe', een gebied dat de huidige Chinese provincies Gansu, Qinghai en Xinjiang omvatte. Paus Leo XIII had deze beslissing op een slecht moment genomen. In het missie-territorium had een moslim-opstand gewoed waarbij onvoorstelbaar veel bloed gevloeid had. Bovendien waren de Chinezen er in oorlog met de Russen. Peking had een sterke man gestuurd om met de meest harde hand een eind aan alle onrust te maken. Onderkoning Zuo schrok er niet voor terug grote groepen tegenstanders een kopje kleiner te maken. De aankomst van een groepje Europese paters in 1879 kwam dan ook verre van gelegen. Toen Hamer merkte dat de Chinezen niet handelden volgens de afspraken die in de door Europa afgedwongen 'ongelijke verdragen' (van 1860) waren vastgelegd zocht hij de kriegsheer in zijn hoofdkwartier te Suzhou op. Hamer maakte Zuo duidelijk dat hij niet van plan was te wijken voor welk Chinees geweld dan ook. De bisschop wees de onderkoning erop dat hij met toestemming van Peking naar het gebied gekomen was. Het onderhoud had geen aangenaam karakter.

Veel bekeringen wist Hamer voorlopig niet tot stand te brengen. Af en toe ontving hij zelfs brieven vanuit Rome waarin hij werd opgeroepen nieuwe missiegebieden in zijn gigantische bisdom op te zetten. Daar kon echter geen sprake van zijn. Er waren onvoldoende paters beschikbaar om het gebied te bemannen, de Chinese overheid werkte tegen en de Europeanen in Peking gaven onvoldoende steun. Hamer was echter een rots in de branding. Hij stond voor zijn zaak. Voor elke missionaris trad hij op als een vaderfiguur, iedereen kon bij hem terecht als hij in moeilijkheden verkeerde. Hij ging goed om met de in Europa vergaarde bijdragen voor de Chinese missie. Als er problemen waren deed Hamer er alles aan ze op te lossen.

In een aangrenzend missiegebied van Scheut, de Ordos, ging het er anders toe. Bisschop De Vos was in de schulden geraakt. Bij de aan hem ondergeschikte paters had hij nauwelijks gezag. De missie in de Ordos bestond uit een aantal nogal autonoom opererende missionarissen. Het ontbrak er niet aan conflic-

Hamer en Van Aertselaer begin 1891.

ten. Na het onverwachte overlijden van De Vos in 1888 was duidelijk wie hem moest opvolgen: Ferdinand Hamer. Want als er één persoon was die met geld kon omgaan en paters onder zijn gezag kon verenigen was hij het wel. Tijdens het vieren van zijn priesterjubileum (1864-1889) las Ferdinand van zijn benoeming in een missieblad. Kort na het feest vertrok Hamer naar Sandaohé in zijn nieuwe bisdom, waar hij een inventarisatie maakte van alle problemen. Een maagzweer die niet behandeld kon worden in China, dwong Mgr. Hamer terug te reizen naar Europa. Meer dan een half jaar verbleef Ferdinand in zijn geboortestad. Als missiebisdom werd Hamer van alle kanten in de bloemetjes gezet. Zo mocht hij bijvoorbeeld het Nijmeegse Kolpinghuis in december 1890 inwijken.

Het verblijf van Hamer in Europa werd tevens gekenmerkt door een pijnlijk incident: in België raakte Ferdinand in conflict met Jeroom Van Aertselaer. De overste van Scheut had zich om politieke redenen door koning Leopold II laten overhalen voortaan ook missionarissen naar de Congo te sturen, terwijl China die juist zo dringend nodig had. Tegelijkertijd was er een teruglopend aantal jonge priesters bij Scheut. Hamer zou daarom waarschijnlijk zonder nieuwe missionarissen terug moeten keren in de Ordos. Dat schoot hem in het verkeerde keelgat.

Van Aertselaer was niet vergevingsgezind. De Belg besloot Alfons Bermijn (afkomstig uit het Vlaamse Waasland) aan te wijzen als provinciaal in het missiegebied van Hamer, zonder de Nederlander van dat besluit op de hoogte te stellen. Hamer moest het zelf ontdekken toen hij in China terugkwam. Een groep missionarissen onder leiding van Bermijn was derhalve in staat een eigen koers

te varen. Zo werd bisschop Hamer min of meer buitenspel gezet. Van een verbroedering na het tijdperk-De Vos was geen sprake. Bovendien belandde een aanzienlijk gedeelte van het Europese missiegeld nu niet bij de bisschop maar bij de provinciaal.

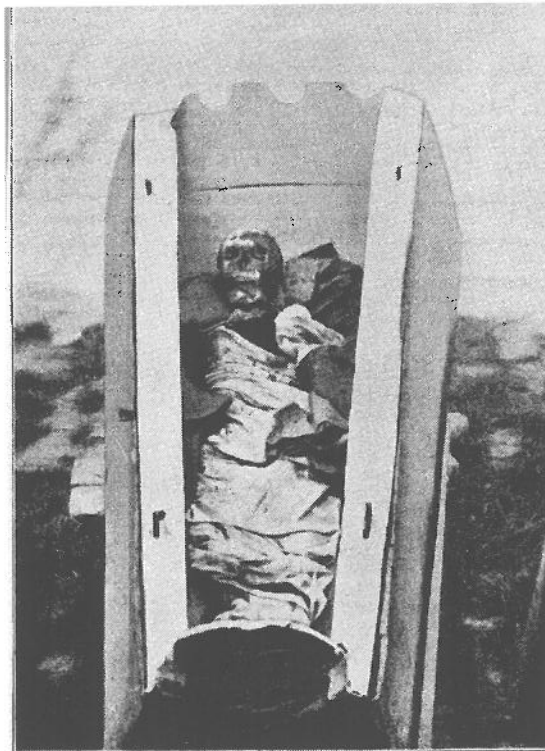
Bermijn, dertien jaar jonger dan Hamer, was van een andere generatie. De Waaslander was van mening dat de paters een stuk daadkrachtiger moesten optreden. Misschien spiegelde hij zich wel aan de Duitse bisschop Johann Anzer (SVD, de missie van Steijl aan de Maas), die in het zuiden van het schiereiland Shandong als een autoritaire koloniaal te werk ging. Geweld werd daarbij niet geschuwd. Niet voor niets werd de groep-Bermijn binnen Scheut wel aangeduid als de 'ijzeren brigade'.

De missie in de Ordos raakte hopeloos verdeeld. Hamer kon, vond hij, niet anders dan zijn ontslag in Rome aanbieden. Het duurde jaren voor hij een definitief antwoord ontving en dat was nog negatief ook. Er zat voor de Nederlander weinig op dan proberen er het beste van te maken. Op alle mogelijke manieren zette hij zich in om met Bermijn samen te werken. Vergeefs: Bermijn vertrouwde zijn bisschop niet en wees alle toenaderingspogingen van de hand. De brieven die Ferdinand aan het einde van de negentiende eeuw schreef maken een wanhopige indruk.

Om zijn positie te verbeteren verplaatste Hamer de bisschopszetel van Sandaohé in 1900 naar Ershisiqingdi (de '24') bij een bocht van de Gele Rivier. Zijn voorstel om er met Bermijn samen een onderkomen te bouwen, werd door de Vlaming van de hand gewezen. De 'ijzeren brigade' bracht de bisschop nog eens extra in de problemen door in de omgeving van de '24' bij de acquisitie van een stuk landbouwgrond een gewapende aanslag te plegen op een groep Chinezen. Die wilden het door Bermijn verworven terrein niet vrijwillig verlaten. Twee missionarissen en enkele honderden bekeerlingen, door Bermijn gestuurd, schrokken er niet voor terug geweld te gebruiken. De slachtoffers, gewond of dood, werden in de Gele Rivier geworpen. De Chinezen in de omgeving zonnen op wraak, dat was voor Hamer zo klaar als een klontje.

Dit incident speelde zich af in mei 1900. Juist in die tijd waren de Boksers zich aan het manifesteren. Zij zetten zich met steun van Peking af tegen het opdringende Westen en 'het geloof van het Westen'. De aanslag van de Scheutisten was voor de Boksers reden om zich ook in de Ordos tegen de missie te keren. Mgr. Hamer, drager van het hoogste kerkelijke gezag maar niet betrokken bij de aanslag, zag de bui al hangen. Hij probeerde de schade beperkt te houden. De missionarissen in de omgeving van Ershisiqingdi gaf hij opdracht zich naar veiliger oorden te begeven. Zelf bleef hij achter te midden van zijn bekeerlingen. Na vijfendertig jaar in de missie wilde hij die niet in de steek laten. Hamer beseftte dat de kans groot was dat hij de aanval van de Boksers niet zou overleven. 'Ik blijf hier, offer mij geheel op voor het heil van het vicariaat [bisdom], de Eerw. Missionarissen en Christenen. Moge mijn offer aange-

naam zijn aan O.L. Heer en tot heil der Missie verstrekken... Ik bedank U allen, ieder in 't bijzonder voor uwen ijver, voor de hulp en troost die gij mij verleend hebt,' legde hij op 6 juli 1900 in een afscheidsbrief vast.

Relikwieën van den Bisschop-Martelaar, na den Bokseropstand door de missionarissen teruggevonden en voorloepig in deze kist geleed.

Hamer na zijn leven.

Plotseling hadden de paters een martelaar in hun midden. Ze slaagden erin veel media-aandacht te krijgen. Als symbool van de marteldood van hun tot voor kort verguisde medebroeder werd alles op alles gezet een monument voor hem in het centrum van Nijmegen te laten verrijzen. In korte tijd wisten zij de benodigde gelden bij elkaar te brengen. Zo kon al op 28 september 1902 het standbeeld voor Mgr. Hamer onthuld worden.

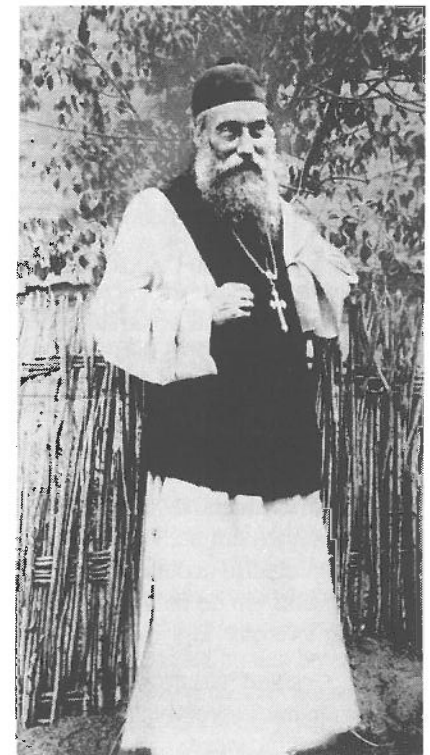
Niemand minder dan Herman Schaepman voerde het woord. Voor de katholieke voorman, waarschijnlijk onwetend van wat zich in China allemaal had afgespeeld, had Nederland op dat moment grote behoefte aan helden.

'De held,' aldus Schaepman, 'dat is de man die kan. Die kan, niet alleen door groter, Forscher, weidscher kracht, hij is de man die boven zich zelve staat, die zich kan geven, zich kan offeren. In hem is iets meer dan het menselijke.'

Enkele dagen later werd Ershisiqingdi door de Bokkers belegerd. De missiebisshop en zijn bekeerlingen hadden geen kans. Een bloedbad volgde. Op 23 juli kwam er een einde aan het leven van de Nijmegenaar.

De Scheutisten in Europa hadden het in die tijd behoorlijk moeilijk. Er meldden zich maar weinig nieuwe Nederlandse priesters bij de congregatie. De rector van het gloednieuwe missiehuis Sparrendaal in Vught zocht uit alle macht naar seminaristen. Het bekend worden van de moord op Hamer was in zekere zin een geschenk uit de hemel.

In de visie van dr. Schaepman werden helden in betekenis echter nog overtroffen door martelaren: 'Ja, er is iets hoogers dan de held; dat is de martelaar. Wat bij den held moed is, dat is bij den martelaar geestdrift en wat hartstocht kan heeten bij den held, dat is den martelaar de liefde, die sterft nimmermeer.' Zo'n martelaar, held in het kwadraat, had Nijmegen sinds kort in zijn midden: Ferdinand Hamer. Na zijn verblijf in Nijmegen in 1890 ging 'hij weer uit tot de miljoenen, die hem wachten, niet als arbeider, maar als een overwinnaar, opgaande ter zegepraal. Nog eenige jaren van arbeid, van zwoegen en worstelen. Daar komt de zegepraal, daar brengt hem de wreede marteldood der martelaren zegenkroon. Daar rijst hij nu voor ons, in onverweerbaar brons, de bescheiden zoon van Nijmegen, de verheven martelaar. Daar rijst hij nu voor ons en in de stralende glorie der zon en door mist en nevel en onder regen en stormvlagen zal hij aan de komende geslachten spreken van offerdeugd en heldenmoed. In een majestueus gebaar heeft de kunstenaar het onsterfelijke woord: "Gij gaat, ik blijf" vereeuwigd', aldus Schaepman in zijn toespraak bij de onthulling van het standbeeld op het Keizer Karelplein.

Mgr Hamer in China.

Het zou nog slechts een kwestie van tijd zijn, was de overtuiging, of deze martelaar zou zalig en vervolgens heilig verklaard worden. Tientallen jaren voerden de Scheutisten actie om beloning door Rome. Paus Johannes Paulus II, werd mij in 2003 door het Vaticaan medegedeeld, wilde niets liever dan deze katholieke held voor zijn verdiensten belonen. Maar Scheut zelf heeft het proces van zaligverklaring stopgezet. Er is nog steeds geen officiële erkenning voor de marteldood van Mgr. Hamer.

Harry Knipschild (1944) studeerde geschiedenis in Leiden en promoveerde in 2005. In 2007 verscheen van zijn hand Soldaten van God. Nederlandse en Belgische priesters op missie in China in de negentiende eeuw.

'Hier stond Claudius.'

Julius Civilis als Nijmeegse held

Op een balustrade in het Valkhofpark in Nijmegen, nabij de Sint Nicolaaskapel en uitkijkend over de Waal en haar uiterwaarden, sieren Latijnse versregels van de hand van Constantijn Huygens (1596 – 1687):

"Hic stetit, hic frendens Aquilas,

hic lumine torvo Claudius ultrices vidit adesse manus."¹

"Hier stond Claudius en zag hij, knarsetandend met grimmige blik, de adelaars en de wrekende troepen naderen."² De regels herinneren aan het hoogtepunt van de Bataafse Opstand in de jaren 69/70 waarin Julius Civilis, in later tijden Claudius Civilis genoemd, de strijd aanging met de Romeinen. Uit onvrede over het lokale Romeinse gezag riep deze Bataafse Prins en Romeins burger op tot verzet tegen deze overheersing. Na aanvankelijke successen voor Civilis keerden de kansen toen de Romeinen versterkingen lieten aanrukken. Civilis zag zich gedwongen om het *Oppidum Batavorum* te ontdoen van alle kostbaarheden en de Bataafse hoofdstad in brand te steken. Hij trok zich vervolgens terug op het "eiland van de Bataven", waarna hij zich door toenemende druk van de Romeinen overgaf.³ Zijn verdere lot is onduidelijk.

De Opstand van de Bataven rond het Vierkeizerjaar en de rol van Civilis hierin is ons overgeleverd via de *Historiën* van Tacitus en enkele terloopse verwijzingen bij andere antieke auteurs.⁴ Door zijn rebellie tegen de Romeinen zou Civilis gaan voortleven als een icoon voor de vrijheid en onafhankelijkheid van Nederland en in het bijzonder als held voor de stad Nijmegen, die tegenwoordig als het *Oppidum Batavorum* wordt geïdentificeerd. Beide toe-eigeningen zijn gevierd in de historiografie, literatuur en beeldende kunst, maar zorgen ook voor debat en worden zelfs in twijfel getrokken.

¹ Deze regels zijn vrij naar regels 3 en 4 van *In speculam noviomagi editissimorumurorum angulo superstructam* van Huygens (10 december 1646). <http://www.stilus.nl/smetius/novio.htm>.

² P. van der Heijden, *Via Centrum. Romeinse wandeling door Nijmegen-Centrum* (Nijmegen 2007) 10.

³ Tacitus, *Historiae* 5.19.

⁴ Flavius Josephus, *De Joodse Oorlog* 7.75-84; Frontinus, *Strategemata* 4.3.14; Cassius Dio, *Romeinse geschiedenis* 65.3; Plutarchus, *Amatorius* 25.

Julius Civilis en de Bataven

Julius Civilis komt bij Tacitus ten tonele in *Historiën* boek vier en vijf waarin verslag wordt gedaan van de Opstand van de Bataven. Volgens de geschiedschrijver hadden zij, "die in dapperheid uitmunten boven andere stammen" zich losgemaakt van de Chatten.⁵ De vestigingsgeschiedenis van de Bataven is op basis van antieke bronnen en archeologisch onderzoek in kaart gebracht, al is er nog altijd discussie over hun precieze herkomst en verspreiding. Aangenomen wordt dat de stam enkele decennia voor het begin van onze jaartelling het Land van Maas en Waal ging bevolken. Vervolgens verspreidden de Bataven zich in en rond het rivierengebied van de Betuwe, waar geleefd werd van veeteelt en "het vruchtbare waterland".⁶

In dit gebied vinden ook de eerste contacten plaats met de Romeinen tegen wie Civilis zou rebelleren in de jaren 69/70. De ontmoeting tussen de Romeinen en Bataven zou hebben geleid tot een bondgenootschap en een bestuurseenheid voor de Bataven naar Romeins model, een *civitas*. De Bataven waren hierbinnen vrijgesteld van belastingen en dienden troepen te leveren aan de Romeinen die werden ingezet in de *auxilia* van het leger.⁷

Civilis was een ervaren officier van een van deze Bataafse hulpstroepen. Naast Romeins burger - Julius was zijn Romeinse naam - was hij volgens Tacitus van Koninklijke afkomst en genoot hij groot aanzien. Tacitus was gematigd lovend over Civilis door de ongewoonheid van de kwaliteiten van deze barbaar te benadrukken: Hij was een grote geest, zeer uitgekookt en succesvol in de strijd. Tevens wendde hij echter list en bedrog aan en had hij een aangeboren wreedheid en zucht naar buit.⁸ Zijn rebellie vond plaats in de tijd van het roerige Vierkeizerjaar, waarin in Rome gestreden werd om het keizerschap. Directe aanleiding waren de valse beschuldigingen van hoogverraad tegen keizer Nero door Fonteius Capito, waarbij Civilis' broer Paulus werd geëxecuteerd en Civilis zelf voor korte tijd naar Rome werd gezonden. De verhoudingen tussen de Romeinen en Bataven waren echter al langer bekoeld door ongewenste herzieningen vanuit Rome, misdragingen van Romeinse officieren en extreme offers zoals de verplichte overzeese uitzending van Bataafse strijdkrachten naar Brittannië. Volgens Tacitus achtte Julius Civilis de Romeinse waardering voor de Bataafse inzet in het bondgenootschap te gering: "Dit is toch geen bondgenootschap meer zoals vroeger? Behandeld als slaven!"⁹ Bij terugkomst uit Rome zwoer hij op wraak en zocht hij medestanders in de Kananefaten. Door de verdeeldheid in het rijk op dat moment en een verrassingsaanval, behaalde Civilis al snel succes-

⁵ Tacitus, *Germania*. 29, *Historiae* 4. 12.

⁶ W.J.H. Willems, 'De Bataven. Archeologisch onderzoek in het rivierengebied', *Hermeneus* 58 (1986) 281-289.

⁷ Tacitus, *Historiae* 4.14.

⁸ Tacitus, *Historiae* 4.13, 16-17, 63 en 5.23-24, 26.

⁹ Tacitus, *Historiae* 4.14. Vertaling Vincent Hunink (Amsterdam 2010).

sen in het rivierengebied: de Romeinse vesting Castra Vetera (Xanten) viel en Romeinse garnizoenen werden gedood of verdreven. Hierop werden nieuwe legioenen naar het gebied gezonden om de Opstand van Civilis neer te slaan. Na aanvankelijke tegenslagen voor de Romeinen bleek de nieuwe troepenmacht toch te sterk voor de Bataven. Civilis was genoodzaakt zich terug te trekken na het *Oppidum Batavorum* in vlammen te hebben doen opgaan. Uiteindelijk ging hij zelfs over tot vredesonderhandelingen met de Romeinse officier Cerealis. De passages van Tacitus over de uitkomst van de onderhandelingen en Civilis' verdere lot zijn niet overgeleverd.

Vaderlands icoon van vrijheid

Tijdens de volksverhuizingen vermengden de Bataven zich waarschijnlijk met de Saksische Franken en raakten hun geschiedenis, hun strijd en hun leider in de vergetelheid. Pas toen de humanisten de werken van Tacitus herontdekten, kwam er opnieuw belangstelling voor de Bataven en hun Opstand. Na geringe waardering onder Tacitus werd Civilis in de zestiende en zeventiende eeuw verheerlijkt als vaderlandslievende vrijheidsstrijder, rebellerend tegen de overheersing van een wereldmacht. Waar Tacitus beweerde dat Bataven streden voor roem en niet voor vrijheid, koesterden historici, schrijvers en kunstenaars Civilis' heroïsche optreden tegen de bezetter. Zij spiegelde hem aan hun eigen iconen voor vrijheid: *Nassouws helden*, in het bijzonder Willem van Oranje, van wie Civilis de voorafschaduw was.¹⁰ In 1594 werd op triomfboog in Amsterdam het volgende verlangen uitgedragen:

"Uyt Rhijnland, uyt des Betous aengegrensde palen
Dreef Claudius Civilis der Romeren strang geweld
Och mocht Neerland nu de vrijheid wederhalen
Door den Nassauen Held."¹¹

Vondels *Batavische Gebroeders, Of Onderdrukte Vryheit* (1663) maar ook de werken van Grotius en Smetius waren odes aan Civilis die met zijn Bataven een vergelijkbare strijd had geleverd als de Republiek tegen Spanje.¹² In Huygens' *In Speculam Noviomagi Editissimo Murorum Angulo Superstructam* is de analogie evident:

¹⁰ Tacitus, *Historiae* 4.78. P. Verhoeven, 'Civilis en zijn Bataven. Symbool van Hollands patriottisme', *Hermeneus* 58 (1986) 32-40, 33.

¹¹ R.W.P. de Vrees, *De blijde Inkomsten van vorstelijke personen in Amsterdam van de 16de tot de 19de eeuw* (Amsterdam 1879) 2; P. Verhoeven, 'Civilis en zijn Bataven. Symbool van Hollands patriottisme', *Hermeneus* 58 (1986) 32-40, 33.

¹² Petrus Scriverius: *Batavia Illustrata* (1609); Grotius: *Liber de antiquitate rei publicae Batavae* (1610). Zie ook: H. Duits, 'Tussen Bato en Burgerhart. Bataven en Bataafs verleden in de Nederlandse letterkunde van de Gouden Eeuw', in: L. Swinkels (red.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam – Nijmegen 2004) 196-214.

"De adelaars kunnen dan wel dreigen;
wij herstellen wat we gebroken hebben.
Onze Stad, door eigen vuur verwoest,
bouwen we enthousiast op."¹³

Prenten en schilderijen van onder meer Otto van Veen (1612), Ferdinand Bol (ca.1658) en Rembrandt (1661-1662) verbeeldde eervolle scènes uit de Opstand door Civilis die het nationaal zelfbewustzijn moesten versterken en het verzet moesten aanwakken.¹⁴

Ook in de patriottentijd werd Civilis de inspirator van strijd. Revolutionairen die zich hadden gekeerd tegen stadhouder Willem V noemden zich "zoonen der aëloude brave Batavieren" en riepen in 1795 de Bataafse Republiek uit om de vermeende verbondenheid met hun voorouderlijke Bataven uit te drukken.¹⁵

In de negentiende eeuw werden Bataven als helden in tijd van opstand en verzet verdukt en uiteindelijk gepasseerd door andere actoren uit de nationale herinneringscultuur die minder opruiend, revolutionair en anti-orangistisch waren.¹⁶ De rol van Civilis als charismatische vaderlandse held tegen de bezetter leek uitgespeeld ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. De nationaal-socialistische auteur Felix maakte van Civilis de aanvoerder van het "*Germaansche leger*".¹⁷ Een maand na de Duitse capitulatie werd in het toneelstuk *Vrij Volk* de Bataafse Opstand echter opgevoerd als de voorloper in de vaderlandse geschiedenis van de strijd tegen de bezetter.

Niet alleen werd Civilis geleidelijk als te opruiend beschouwd als icoon voor nationaal zelfbewustzijn, eendracht en beschaving, zijn rol als vrijheidsstrijder kwam ter discussie te staan, met name door buitenlandse critici. Walser, Bessone en Urban (respectievelijk een Zwitser, een Italiaan en een Duitser) pleitten voor het doorprikken van de mythe van Civilis als strijder voor vrijheid. Civilis

¹³ Constantijn Huygens, *In speculam noviomagi editissimorum angulo superstructam* 13-14.

¹⁴ P. Verhoeven, 'Civilis en zijn Bataven. Symbool van Hollands patriottisme', *Hermeneus* 58 (1986) 32-40; P. van der Coelen, 'De Bataven in de beeldende kunst', in: L. Swinkels (red.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam – Nijmegen 2004) 144-194.

¹⁵ E.O.G. Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe in de patriottentijd. "De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden" van E.M. Engelberts', *Theoretische Geschiedenis* 19 (1992) 16-34; H.C. Teitler, *De Opstand der "Batavieren"* (Hilversum 1998) 9.

¹⁶ M. Grever en K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 42.

¹⁷ P. Felix, *Claudius Civilis. De vrijheidsoorlog der Bataven 69-70 n.o.j.* (Amsterdam 1942) 8; H.C. Teitler, 'Julius Civilis en de vaderlandse vrijheid', *Hermeneus* 62 (1990) 255-260, 255-256. Teitler verwijst tevens naar het artikel van Rögels: W. Rögels, 'Der Freiheitskampf der Bataven unter Julius Civilis', *Alten Sprachen* 7 (1942) 121-130.

was een Romeins burger geweest en had proberen te profiteren van de onrust in het rijk voor eigen gewin.¹⁸ Toch hebben deze kritische benaderingen niet geleid tot een complete herziening of -waardering van het Bataafs verleden. In de nationale historische cultuur lijken Civilis en zijn Bataven als voorbeeld of legitimatie een marginale rol te zijn gaan spelen, maar op lokaal en regionaal niveau wordt de herinnering aan de Batavenleider nog altijd uitgedragen.¹⁹

Held van Nijmegen

Sinds de humanisten in de Nederlanden Tacitus herontdekten en kennismaakten met de Bataven is er een debat gaande over de locatie van het Bataafse woon-gebied en van het *Oppidum Batavorum* dat tijdens de Opstand in brand werd gestoken. Desiderius Erasmus (1466-1536) maakte zich hard voor een lokaliserings in Holland en werd gesteund, gevolgd en beïnvloed door onder andere Cornelius Aurelius (ca. 1460-1531) en Alardus van Amsterdam (1491 – 1544). Gerardus Geldenhouwer (1482-1542) meende daarentegen dat het zwaartepunt van de Bataafse bewoning zich bevond in Gelre. Hij was ervan overtuigd dat de Bataafse bewoning het rivierengebied in en rond de Betuwe omvatte met Nijmegen als oudste kern. In 1520 distantieerde Erasmus zich van zijn eerdere Hollandse identificatie van "Batavia" en Hollandse geleerden sloten zich aan bij Geldenhouwers interregionale standpunt. Diens vestigingsgeschiedenis van de Bataven werd opgenomen in *Dye Cronijcke van Hollant Zeelant ende Vrieslant van alle gheschiedenisse int Corte*, een schoolboek voor vaderlandse geschiedenis in de zestiende en zeventiende eeuw.²⁰

In deze periode werd Nijmegen geclaimd als het *Oppidum Batavorum* van Tacitus en daarmee als de oudste en belangrijkste stad van Nederland. Johannes Smetius (1590-1651), predikant en oudheidkundige uit Nijmegen, publiceerde in 1644/45 zijn *Oppidum Batavorum, seu Noviomagum*: zijn stad was de stad van de Bataven. Constantijn Huygens (1596-1687), de auteur van de versregels op de Valkhof-balustrade, dichtte later "op het betoog van de zeer edele en zeer geleerde oudheidkundige I. Smithius, ter verdediging van Nijmegen als stad der Bataven" :

¹⁸ H.C. Teitler, 'Iulius Civilis en de vaderlandse vrijheid', *Hermeneus* 62 (1990) 255-260. G. Walser, *Rom, das Reich und die fremden Völker in der Geschichtsschreibung der frühen Kaiserzeit. Studien zur Glaubwürdigkeit des Tacitus* (Basel 1951); L. Bessone, *La rivolta batavica e la crisi del 69 d.C.* (Turijn 1972); R. Urban, *Der "Bataveraufstand" und die Erhebung des Iulius Classicus* (Trier 1985).

¹⁹ K. Ribbens, 'Van vaderlander tot immigrant. Bataafse beeldvorming in de twintigste eeuw', in: L. Swinkels (red.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam – Nijmegen 2004) 236-267.

²⁰ *Dye cronijcke van Hollant Zeelant ende Vrieslant van alle gheschiedenisse int corte, met die Cronijcke vanden bisschoppen van Wrecht, ende hoe dat Hollant eerst begrepen is, gedurende totten Jare 1543* (Antwerpen 1543) 2-8. I. Bejczy, 'Drie humanisten en een mythe. De betekenis van Erasmus, Aurelius en Geldenhouwer voor de Bataafse kwestie', *Tijdschrift voor geschiedenis* 109 (1996) 467-484.

"En hij als eerste wijst aan mijn Bataafse volk

D' oorspronkelijke ligging van hun stad, destijds"²¹

Al in de eerste helft van de negentiende eeuw werd, naast de interpretatie van de historische teksten, archeologisch onderzoek verricht "ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden, legenden etc." Verscheidene veldverkenningen zouden volgen die de datering en lokalisering van het Bataafse woongebied in kaart brachten.²² Aanvankelijk werd het bestuurscentrum van de *civitas Batavorum* door Holwerda vermoed op het Kops Plateau, maar later werd *Oppidum Batavorum* geïdentificeerd met bewoningsresten in het huidige centrum van Nijmegen.²³

De grootste tegenstander van deze 'historische traditie' van Nijmegen als het *Oppidum* is Albert Delahaye die, gesteund en opgevolgd door zijn zoon, meent dat de Bataven in Frankrijk woonden, waar de Opstand zich dan ook zou moeten hebben afgespeeld.²⁴ Delahayes opvattingen zouden voor beroering zorgen bij onder meer Stolte die zijn weerwoord gaf in zijn *Nijmegen is toch Noviomagum*.²⁵ Archeologische verkenningen leidden vrijwel jaarlijks tot nieuwe resultaten en inzichten. Hoewel er geenszins eenstemmigheid is over de culturele identiteit en vestigingsgeschiedenis van de Bataven, wordt nog altijd aangenomen dat het stedelijke centrum van de Bataven – door Civilis in brand gestoken – zich in Nijmegen bevond.²⁶

²¹ Huygens, *In Smithii Noviomagum, Oppidum Batavorum* 7-8; *In antiquarii nobilissimi doctissimique i. Smithii dissertationem pro Neomago Oppido Batavorum*.

²² W.J.H. Willems, 'De Bataven. Archeologisch onderzoek in het rivierengebied', *Hermeneus* 58 (1986) 281-289, 281.

²³ J. E. Bogaers, *Civitas en stad van de Bataven en Canninefaten* (Nijmegen 1960) 8 en 25.

²⁴ Ik heb geen boeken kunnen raadplegen, enkel de volgende websites: <http://web.inter.nl.net/hcc/Gbm.Delahaye> en <http://www.albertdelahaye.nl>.

²⁵ "Een slag dreigt onze vaderlandse trots te verpletteren! Het kan een "ramp" worden van zo'n aanvang, dat elke vergelijking mank moet gaan. Onze hele vaderlandse geschiedenis van vóór het jaar 1000 moet worden herschreven...als er tenminste geen mystificatie in het spel is." en "Gelukkig...we kunnen weer gerust zijn. We kunnen trots blijven op de roemrijke Bataven uit onze geschiedenis. Zij hebben in de Betuwe gewoond!" B. H. Stolte, *Nijmegen is toch Noviomagum* (Amsterdam 1958) 1 en 16. Zie voor kritiek op Delahaye ook: J. E. Bogaers en P. Leupen, 'Nijmegen en de doodoeners van Delahaye', *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* 29 (1982) 69-81.

²⁶ L. Swinkels, 'Nederlandse archeologen op het spoor van de Bataven', in: L. Swinkels (red.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam – Nijmegen 2004) 272-298; M. J. Driessen, *Bouwen om te blijven. De topografie, bewoningscontinuïteit en monumentaliteit van Romeins Nijmegen* (Amersfoort 2007) 82-89; S. Heeren, *Romanisering van rurale gemeenschappen in de Civitas Batavorum De casus Tiel-Passewaaij* (PhD-Thesis Vrije Amsterdam 2009) 18-26.

Conclusie

In het verslag der commissie voor eene goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst over het jaar 1872, gericht aan de Raad van de Gemeente Nijmegen, uit de commissie haar bevreemding over de verdwijning van de Latijnse verzen op de balustrades in het Valkhofpark. Er wordt geen melding gemaakt van de reden van de verwijdering, al worden mogelijke verklaringen gegeven: "Door voorstanders van oudheden is gevraagd, of dat door haar toedoen is geschied en of het ook als vooruitgang moet worden aangemerkt, dat oude opschriften worden vernietigd?"²⁷ Of speelde de persoon van Julius Civilis een rol bij de verdwijning? Was zijn rol als vrijheidsstrijder niet langer vaststaand, zoals die was gevierd in toneelstukken, gedichten en schilderijen vanaf de zestiende eeuw? Of was de toe-eigening van zijn optreden in de Bataafse Opstand door de stad Nijmegen als *Oppidum Batavorum* ter discussie komen te staan? Hoe dan ook, het stadsbestuur maakte zich hard voor het herstel van deze regels, niet alleen als proeve van Latijns poëzie, maar voornamelijk als herinnering en eerbetoon aan "onze voormalige stadgenooten, de oudheidkundigen Smetius en In de Betouw".²⁸

Of Julius Civilis werkelijk de adelaars zag naderen vanaf deze heuvel in Nijmegen is zeer onwaarschijnlijk, al is het maar omdat deze plek het zicht opent naar het noorden, terwijl de Romeinen uit het zuiden kwamen. Tijdens rondleidingen wordt desondanks op deze plek het verhaal van de vrijheidsstrijd van Julius Civilis en zijn Bataven uit de doeken gedaan als heroïsche episode uit de geschiedenis van Nijmegen. Door het weidse uitzicht en omgeven door de ruïnes van de Sint Nicolaaskapel en de Sint Maartenskapel krijgt het roemrijke verleden van Nijmegen extra kleur. Niet toevallig werd in datzelfde verslag over het cultureel erfgoed in Nijmegen tevens gestreden voor de terugplaatsing van een andere Latijnse versregel op een tweede balustrade:

"Quem dabis haec possit qui dare cuncta locum?"

In een vroeg 19de-eeuwse vertaling wordt de bezoeker hier met recht gevraagd: "Weet ge mij een plaats te noemen, die op zoo veel schoons kan roemen?" •

Sanne van Poppel (1981) studeerde Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Thans is zij als junior-onderzoeker verbonden aan de afdeling Oude Geschiedenis van de RUN.

²⁷ <http://www.stilus.nl/smetius/novio.htm>.

²⁸ Ibidem.

Peter van der Heiden

Ien Dales

Een Arnhemse held in Nijmegen

Een Arnhemse die burgemeester wilde worden van Nijmegen – veel meer had Ien Dales niet nodig om een heldenstatus te bereiken. Ondanks de handicap van haar afkomst vergaarde zij in korte tijd een enorme populariteit in de Waalstad. Daar droeg haar onconventionele stijl, die zich zowel in haar uiterlijke verschijning als in haar bestuursstijl manifesteerde, het nodige aan bij. 'Ma Flodder' werd zij liefkozend genoemd. Deze geuzennaam was gebaseerd op beide aspecten: haar meestal weinig verzorgde uiterlijk en haar moederlijke betrokkenheid bij de stad en haar inwoners. Niet voor niets was een bekende uitspraak van haar: 'Ik denk niet in wetten, ik denk in mensen'.¹ Niet alleen was zij Arnhemse, zij was tevens de eerste sociaaldemocratische burgemeester van de Waalstad, en ook de eerste vrouwelijke. Dat laatste deed haar overigens weinig, zij was allesbehalve een feministe.

Catharina Isabella Dales werd geboren op 18 oktober 1931 als dochter van een handelaar in bouwmaterialen. Toen zij tien jaar was overleed haar vader aan de gevolgen van een verwaarloosde blindedarmontsteking en moest haar moeder de kost verdienen voor het gezin van drie kinderen. Ien leerde daarmee al jong de waarde van aanpakken. Na het behalen van haar HBS-diploma besloot zij een opleiding tot werker in kerkelijke arbeid te gaan volgen aan de Academie 'Kerk en Wereld' in Driebergen. Daar kwam zij onder invloed van een van haar docenten, de religieus-socialist Willem Banning, medeoprichter van de Partij van de Arbeid. Onder zijn invloed bekeerde Dales zich tot de sociaaldemocratie, maar pas in 1968 sloot zij zich aan bij de PvdA. Volgens Dales een 'zeer late bezegeling van een al lang bestaand feit'. Lange tijd was zij actief bij 'Kerk en Wereld', eerst als cursusleidster, maar ze klom in 1968 op tot directeur. In deze functie liep zij aan tegen een karaktertrek waarvan ze ook in haar latere loopbaan zo nu en dan last zou hebben: een bestuursstijl die door sommigen werd beschreven als autoritair. Dales oefende graag macht uit, maar dat werd bij 'Kerk en Wereld' niet door iedereen geapprecieerd. Het was de dieperliggende oorzaak voor haar vertrek bij deze organisatie in 1974, nadat ze eerder al fors in conflict was gekomen met de conservatieve stroming binnen de hervormde kerk. In 1977 werd zij benoemd tot directeur van de Rotterdamse Sociale Dienst,

¹ Alexander van Kessel, 'Dales, Catharina Isabella (1931-1994)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland* <<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/dales>>.

die zij reorganiseerde en waar zij de nadruk op klantvriendelijkheid legde. Vanuit deze functie werd zij gescout voor de politiek. In 1981 haalde Joop den Uyl haar naar Den Haag, waar zij onder de PvdA-leider staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid werd in het vechtkabinet Van Agt-Den Uyl.

Deze eerste periode als bewindsvrouw was voor Dales geen onverdeeld genoeg. Gedwongen door de economische situatie moest het kabinet bezuinigen – onder andere op haar beleidsterrein. Samen met Den Uyl diende zij voorstellen in om de uitkeringen krachtens de Ziektewet fors te beperken, wat haar op een stevige confrontatie met de vakbeweging kwam te staan. Dales vestigde hiermee haar onverschrokken reputatie: ondanks het enorme verzet uit de vakbeweging – de achterban dus van haar eigen partij – hield zij haar rug recht. Na de snelle val van het kabinet kwam Dales op een onverkiesbare plaats op de PvdA-lijst terecht, maar zij behaalde zoveel voorkeurstemmen dat zij op eigen kracht een zetel in de Tweede Kamer behaalde. Dales was echter geen geboren parlementariër: zij wilde besturen. Het aanbod om Commissaris van de Koningin in Drenthe te worden liet zij in 1982 nog aan zich voorbij gaan, maar in 1983 ambieerde zij wel het burgemeesterschap van Amsterdam. Deze functie ging echter aan haar neus voorbij, het kabinet benoemde haar partijgenoot Ed van Thijn.

Foto Ien Dales. Bron: Fotocollectie Nationaal Archief/Anefo/Rob Bogaerts.

In 1987 kwam de burgemeesterspost van Nijmegen vacant, die zij, nadat deze haar was aangeboden, gretig accepteerde. Daarmee begon het 'heldenverhaal' van Dales in Nijmegen, een verhaal dat echter niet lang zou duren. Eind 1989

accepteerde zij de portefeuille van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Lubbers-Kok, waarmee zij de Waalstad weer verliet. De in totaal 902 dagen dat zij de ambtsketen droeg, heten in Nijmegen 'De duizend dagen van Dales'.

² Interview met HP/De Tijd, 31 januari 1992.

³ Ibidem.

In rap tempo wist Dales zich bijzonder populair te maken onder de bevolking. Haar recht-voor-z'n-raap bestuursstijl viel goed bij 'de gewone man', maar niet altijd bij de verschillende gremia waarmee zij in de politiek te maken kreeg. Legendarisch is haar reactie op een onaangekondigd bezoek van de plaatselijke *captains of industry*, die zich kwamen bemoeien met een voorgenomen verplaatsing van de tippelzone naar het bedrijventerrein. Zij stuurde hen onverrichter zake weer terug met de woorden: 'Dag heren. Geen afspraak, geen bezoek!'² Het doet sterk denken aan de beroemde scene op het Binnenhof toen zij, bij haar toetreding tot het kabinet-Lubbers/Kok, de weg naar de auto versperd zag door journalisten. Met een 'zeg heren, wilt u mij bij de auto laten, verdikkeme!' verschaftte zij zich alsnog toegang. Gebeurtenissen als deze bevestigden haar beeld van 'gewoonheid', als een niet boven de burger verheven bestuurder, maar één die mét de burgers wilde besturen. Het liefst te midden van die burgers. Bezoeken aan de volkswijken rondde zij stevast af met een biertje in het wijkcentrum, uiteraard met de wijkbewoners. Haar onafscheidelijke handtas werd daarbij midden op tafel gepositioneerd. Zo dichtbij had de Nijmeegse bevolking nog nooit een burgemeester gehad. Over haar privéleven zweeg zij – kom daar nu eens om bij politici. 'Al dat gepraat over jezelf, dat is toch zonde van de tijd?', meende zij.³ Zo bleef haar geaardheid een publiek geheim.

Dales was echter meer dan de 'Ma Flodder' die zich onconventioneel door het leven sloeg. Zij was ook de grote inspirator achter de stadsuitbreiding van Nijmegen. Bij haar komst had ze een stad aangetroffen die geteisterd werd door werkloosheid en nauwelijks meer kon groeien, bij haar vertrek waren er – weliswaar rudimentaire – plannen om een 'Waalsprong' te maken. Nijmegen-Noord is daarvan de uitkomst geworden.

In haar 'duizend dagen' heeft Ien Dales weliswaar een onuitwisbare indruk gemaakt in Nijmegen, maar haar grootste verdienste ligt toch elders. In haar periode als minister van Binnenlandse Zaken zwengelde zij de discussie over de integriteit van de overheid aan, tot dan een taboeonderwerp. Onder het motto 'een beetje integriteit bestaat niet' wilde zij het ambtelijk apparaat op de schop nemen.⁴ Resultaat daarvan is de 'Ien Dales Award', een prijs die tweejaarlijks door de 'Ien Dalesleerstoel' van de Universiteit van Amsterdam wordt uitgereikt. Nijmegen organiseert jaarlijks de Ien Daleslezing, heeft een Ien Dalesstraat en ook heeft het COC een Ien Dalesprijs in het leven geroepen voor personen die zich inzetten voor het grondwettelijk antidiscriminatie-artikel.

In 1994 overleed zij plotseling aan een hartstilstand. In het harnas, nog altijd werkzaam als minister van Binnenlandse Zaken. Begraven werd zij in haar geboorteplaats Arnhem. Na een avontuur van slechts 902 dagen moest Nijmegen toezien hoe haar heldin terugging naar die verfoeide stad aan de Rijn. Maar, zoals bij het afscheid van Dales als burgemeester werd opgemerkt, zij had haar

⁴ Marjet Derks, 'Ien Dales', *Jaarboek Numaga* 51 (2004) 34-35.

Nijmegen zijn 'fierheid' teruggegeven. Zo'n compliment wordt niet vaak aan Arnhemmers gegeven...

Peter van der Heiden (1965) studeerde politicologie te Nijmegen. Sinds juli 1991 is hij werkzaam als onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Daarnaast is hij freelance journalist.